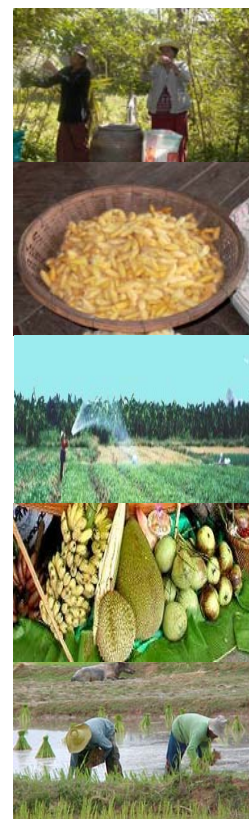

โครงการวิจัยและประเมินกองทุนหมู่บ้าน

พัฒนาศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

ทุนชุมชน:รากแก้วของการเติบโตของกองทุนหมู่บ้าน

ชุดที่ 2 บทเรียนจากภาคตะวันออก

ทุนชุมชน ยุทธศาสตร์ครอบครัว และกองทุนหมู่บ้าน

ดร.มณีนัย ทองอยู่

คำนำ

ผลการวิจัยที่นำมาเสนอนี้เป็นความรู้ที่ได้จากการที่ผู้วิจัยได้เข้าไปศึกษาและเรียนรู้ร่วมกับชุมชนในช่วงที่ชุมชนได้รับการจัดสรรเงินกองทุนหมู่บ้านจากรัฐบาล เนื่องจากกองทุนหมู่บ้านเป็นนโยบายที่มีเป้าหมายในระยะยาวที่จะให้กองทุนหมู่บ้านเข้าไปมีส่วนในกิจกรรมการพัฒนาระบบการพึ่งตนเองของชุมชน การสร้างกระบวนการเรียนรู้ การสร้างความรู้เพื่อแก้ไขปัญหาของชุมชนและการสร้างเสริมศักยภาพของชุมชน ในอันที่จะก้าวไปสู่การมีเศรษฐกิจพอเพียงและพึ่งตนเองได้ ทั้งนี้เพื่อนำไปสู่การสร้างภูมิคุ้มกันทางเศรษฐกิจและสังคมของประเทศในอนาคต ดังนั้นถึงแม้ว่ากองทุนหมู่บ้านจะใช้ยุทธศาสตร์ของการจัดสรรเงินลงไปให้หมู่บ้านในวงเงิน 1 ล้านบาทเพื่อให้เป็นแหล่งเงินทุนหมุนเวียนของชุมชน พัฒนาอาชีพ สร้างงาน สร้างรายได้ หรือเพิ่มรายได้ ให้กับสมาชิกของชุมชน แต่เป้าหมายสำคัญมิใช่เป็นเพียงการสร้างระบบสินเชื่อหรือระบบธนาคารให้กับชุมชนเท่านั้น หากแต่เป็นการหวังผลในระยะยาวที่ต้องการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน

ดังนั้น กองทุนหมู่บ้านจึงนับเป็นทุนอย่างหนึ่งที่ได้นำไปในชุมชนเพื่อให้ชุมชนได้ใช้ทุนนี้ ร่วมกับทุนทางด้านทรัพยากร สังคม ความรู้ วัฒนธรรม และเศรษฐกิจที่มีอยู่เดิม เพื่อก่อให้เกิดกระบวนการสะสมทุนอย่างต่อเนื่อง และเกิดประโยชน์กับครอบครัวและชุมชน การวิจัยนี้จึงให้ความสนใจกับกระบวนการที่กองทุนหมู่บ้านมีปฏิสัมพันธ์กับทุนที่ชุมชนมีอยู่แต่เดิม และผลที่ติดตามมาจากปฏิสัมพันธ์ดังกล่าวว่าสามารถทำให้ชุมชนมีการดำรงชีวิตแบบพอเพียงทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง และวัฒนธรรมโดยเฉพาะการพึ่งตนเองได้ทั้งด้านความรู้ และเทคโนโลยี รวมทั้งสามารถติดต่อสัมพันธ์กับบุคคลและองค์กรทางสังคมภายนอกอื่น ๆ อย่างเสมอภาค ทั้งนี้ความรู้และความเข้าใจในมิติอันซับซ้อนของทุนชุมชนจะช่วยให้เข้าใจเกี่ยวกับการเข้ามาของกองทุนหมู่บ้าน และผลของกองทุนหมู่บ้านที่มีต่อชุมชนได้ดียิ่งขึ้น

การสร้างความรู้เพื่อให้เกิดความเข้าใจวิถีการดำรงชีวิตของชุมชนเป็นเรื่องที่มีความซับซ้อน เนื่องจากแต่ละชุมชนตั้งอยู่ในสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ ไม่ว่าจะเป็นความสูงต่ำของพื้นที่ สภาพความอุดมสมบูรณ์ของดิน แหล่งน้ำ หรือสถานที่ตั้งที่มีการคมนาคมติดต่อกับเมืองหรือชุมชนอื่น ๆ ได้อย่างสะดวก เป็นต้น โดยชุมชนแต่ละแห่งได้มีกระบวนการของการสร้างสมความรู้ที่จะทำมาหากิน สร้างที่อยู่อาศัย สร้างความมั่นคงปลอดภัยในการดำรงชีวิต ฯลฯ ซึ่งต้องมีการจัดระบบความสัมพันธ์ในด้านต่าง ๆ เช่น การแลกเปลี่ยนหรือการจ้างแรงงาน การแลกเปลี่ยนความรู้ การร่วมมือกันสร้างสิ่งอำนวยความสะดวกต่าง ๆ ซึ่งทั้งหมดนี้ได้มีการปรับเปลี่ยนเพื่อตอบสนองต่อเป้าหมายและความต้องการของคนในชุมชนมาโดยตลอด ก่อให้เกิดเป็นทุนในด้านต่าง ๆ ของชุมชน เช่น ทุนสังคม ทุนวัฒนธรรม ทุนเศรษฐกิจ ซึ่งทุนเหล่านี้เมื่อก่อรูปขึ้น ก็จะช่วยให้เกิดการสะสมทุนในด้านต่าง ๆ ต่อไปอีก โดยกระบวนการนี้จะดำเนินต่อเนื่องไปเรื่อย ๆ

เป้าหมายสำคัญของการดำเนินการวิจัย ได้แก่ การศึกษาถึงกระบวนการดำเนินการของกองทุนหมู่บ้าน ทั้งที่เป็นความสำเร็จ ปัญหา และอุปสรรค และเพื่อสร้างความรู้และความเข้าใจเกี่ยวกับกระบวนการสะสมทุนชุมชน โดยนักวิจัยเป็นผู้ศึกษาและทำความเข้าใจสิ่งต่าง ๆ จากมุมมองของชุมชนเพื่อให้ได้ความรู้ที่มีชุมชนเป็นศูนย์กลาง โดยใช้วิธีวิทยาของการสร้างทฤษฎีจากฐานราก (grounded theory) ซึ่งเป็นวิธีวิทยาที่จะช่วยให้ได้ความรู้หรือทฤษฎีที่เหมาะสมจะนำมาใช้ทำความเข้าใจกับชุมชนจากจุดยืนของชุมชนได้อย่างแท้จริง คณะผู้วิจัยคาดหวังว่าผู้วางนโยบายจะได้ใช้ประโยชน์จากกระบวนการวิจัยและความรู้ เพื่อการวางนโยบาย การปรับเปลี่ยนนโยบาย การนำนโยบายไปสู่การปฏิบัติ การดำเนินการให้เป็นไปตามนโยบาย และการประเมินการดำเนินงานให้บรรลุเป้าหมายในระยะยาวที่ตั้งไว้ อันจะเป็นการเชื่อมโยงการวิจัยกับนโยบาย เพื่อนำไปสู่การเปิดพื้นที่ให้กับความรู้ที่ชุมชนได้สร้างและสะสมมา รวมทั้งเพื่อให้ความรู้ที่สร้างขึ้นมีนัยสำคัญในระดับนโยบาย และเพื่อให้นโยบายต่าง ๆ เกี่ยวกับชุมชนสามารถตอบสนองต่อความต้องการของชุมชนได้อย่างแท้จริง

ในการดำเนินการวิจัย โครงการวิจัยนี้ได้เลือก ชุมชน 53 แห่ง ซึ่งเป็นชุมชนที่มีวิถีการดำรงชีวิตในแบบต่าง ๆ เป็นกรณีศึกษา (case studies) เพื่อทำความเข้าใจกับกระบวนการสะสมทุนชุมชนซึ่งรวมถึงทุนทางสังคม ทุนทางวัฒนธรรม และทุนเศรษฐกิจ เพื่อทำความเข้าใจกับชุมชนที่มีวิถีการดำรงชีวิตในแบบต่าง ๆ กัน และมีเงื่อนไขความพร้อม และกระบวนการนำกองทุนหมู่บ้านมาดำเนินการแตกต่างกัน วิธีวิทยาของการสร้างทฤษฎีจากฐานรากเน้นการสร้างความรู้จากจุดยืนและมุมมองของชุมชน โดยมีได้มุ่งตรวจสอบความถูกต้องของทฤษฎีที่มีอยู่ ทฤษฎีและความรู้ที่ได้จะมาจากประสบการณ์ การรับรู้ ความคิดของชุมชน

นอกจากนี้ โครงการวิจัยนี้ยังได้เลือกชุมชนอีก 9 แห่งเพื่อสร้างกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันกับชุมชน โดยใช้วิธีวิทยาของการวิจัยเชิงปฏิบัติการ (action research) ซึ่งมีกระบวนการวิจัยที่มุ่งเน้นให้ชุมชนกับนักวิจัยได้เรียนรู้ร่วมกันเพื่อแก้ไขปัญหาและอุปสรรคอันเกิดจากการดำเนินงานที่เกี่ยวกับกองทุนหมู่บ้าน โดยนักวิจัยและชุมชนจะร่วมกันประสานงานกับสถาบันวิชาการ องค์กรของรัฐและเอกชน เพื่อเข้าร่วมกันทำงานร่วมกับชุมชนเพื่อแก้ไขปัญหาและอุปสรรคต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในการดำเนินการเพื่อให้บรรลุเป้าหมายที่ตั้งไว้ การวิจัยเชิงปฏิบัติการนี้จะเลือกดำเนินการในชุมชนซึ่งมีปัญหาอุปสรรคที่ไม่สามารถแก้ไขได้โดยชุมชนเอง ซึ่งกระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการจะช่วยให้สามารถเอาชนะอุปสรรค และปัญหาได้

การวิจัยนี้ได้ให้ความสำคัญกับกระบวนการสะสมทุนของชุมชน โดยทุนของชุมชนมีความหมายกว้าง หมายถึง สิ่งที่ชุมชนได้พยายามสร้างและสะสมมาเป็นเวลานาน เพื่อให้ชุมชนมีอาหารที่เพียงพอต่อการบริโภค มีสุขภาพที่ดี มีการอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข ทุนชุมชนจึงอาจหมายถึงแหล่งอาหารตามธรรมชาติของชุมชน การร่วมมือร่วมใจกันทำมาหากิน การแบ่งปันผลได้จากการผลิต การดูแลผู้เจ็บป่วย การดูแลเด็ก การดูแลผู้สูงอายุ การช่วยกันป้องกันโจรผู้ร้าย การพึ่งพากันและกันระหว่างหมู่บ้านเมื่อเกิดฝนแล้ง ฯลฯ

ทุนชุมชนอาจมีการสะสมพอกพูนขึ้นหรือสูญหายไปตามช่วงเวลาของการเปลี่ยนแปลงในประวัติศาสตร์ของชุมชน การสืบค้นเพื่อให้ได้ความรู้เกี่ยวกับทุนชุมชนตั้งแต่อดีต มาจนถึงปัจจุบันจึงเป็นประเด็นสำคัญที่จะช่วยให้เข้าใจถึงการสะสมทุนของชุมชนที่ดำรงอยู่ในปัจจุบัน และรวมไปถึงการวางยุทธศาสตร์ที่จะทำให้อุณหภูมิทุนชุมชนที่มีอยู่เกิดการสะสมทุนของชุมชนต่อไปอย่างยั่งยืน โดยรวมวัตถุประสงค์สำคัญของการวิจัยกรณีศึกษา มีดังต่อไปนี้

(1) เพื่อศึกษาแบบแผนวิถีการดำรงชีวิตของชุมชนที่มีลักษณะหลากหลายแตกต่างกันไปตามสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ และทรัพยากร โดยวิถีการดำรงชีวิตมีความหมายรวมถึง สิ่งที่ทำให้คนในชุมชนดำรงชีวิตอยู่ได้ เช่น ระบบการผลิต การบริโภค การจัดสรร การแลกเปลี่ยน ระบบความรู้และเทคโนโลยี ระบบความสัมพันธ์ของคนในสังคมในด้านต่าง ๆ (เช่น ระบบการแลกเปลี่ยน การรวมกลุ่ม ระบบความคิด ความเชื่อ ฯลฯ) ซึ่งเป็นส่วนสำคัญที่ทำให้ชีวิตชุมชนดำรงอยู่)

(2) เพื่อศึกษากระบวนการที่วิถีการดำรงชีวิตในรูปแบบต่าง ๆ ของชุมชน สัมพันธ์กับบุคคลและองค์กรสังคมภายนอกชุมชน เพื่อให้เกิดความเข้มแข็งและเติบโต หรืออีกนัยหนึ่งเป็นการศึกษาถึงระดับความพอเพียงของวิถีการดำรงชีวิตของชุมชนแต่ละรูปแบบว่ามีความพอเพียงในลักษณะใด หรือยังคงต้องพึ่งพิงบุคคลและองค์กรภายนอกชุมชนในลักษณะใด

(3) เพื่อศึกษากระบวนการสะสมทุนชุมชน ซึ่งหมายรวมถึงทุนสังคม ทุนวัฒนธรรมและทุนเศรษฐกิจ อันมีพลวัตของการปรับเปลี่ยนมาจากอดีต ทุนชุมชนเป็นสิ่งที่ชุมชนสร้างขึ้นมา และทำให้ชุมชนดำรงอยู่ได้ และสามารถสะสมทุนชุมชนต่อไปได้อย่างต่อเนื่อง จนถึงปัจจุบัน การศึกษากระบวนการสะสมทุนชุมชนจะทำให้เข้าใจถึงความหมายของทุนชุมชนในมิติต่าง ๆ รวมทั้งศักยภาพและจุดอ่อนของชุมชนว่าเป็นอย่างไร

(4) ในส่วนของทุนทางเศรษฐกิจ จะศึกษาถึงภาวะหนี้สินของคนในชุมชน กระบวนการที่หนี้สินสะสมพอกพูนขึ้น หรือลดน้อยถอยลง รวมทั้งกระบวนการจัดการเกี่ยวกับหนี้สิน ปัญหาและอุปสรรคที่เกิดขึ้นในการจัดการกับหนี้สิน

(5) เพื่อศึกษาว่ากองทุนหมู่บ้านมีส่วนในการสร้างกระบวนการสะสมทุนชุมชน ซึ่งรวมถึงทุนสังคม ทุนวัฒนธรรม และทุนเศรษฐกิจอย่างไร และกองทุนหมู่บ้านมีปฏิสัมพันธ์วิถีการดำรงชีวิตของชุมชนอย่างไร เช่น ในเรื่องการทำมาหากิน การจัดการกับหนี้สิน การทำงานร่วมกันของชุมชน เป็นต้น

ผลจากการศึกษารณีศึกษาได้แก่องค์ความรู้เกี่ยวกับกระบวนการสะสมทุนของชุมชน ซึ่งโครงการวิจัยนี้จะนำเสนอเป็น 3 ช่วงใหญ่ ๆ ได้แก่

(1) ช่วงก่อนที่ชุมชนจะเข้าสู่กระบวนการพัฒนาไปสู่สังคมสมัยใหม่ (เช่น การผลิตเพื่อขาย การซื้อสินค้าเพื่อบริโภคแทนการผลิตเองเป็นส่วนใหญ่ การแลกเปลี่ยนผ่านกลไกตลาด ฯลฯ)

(2) ช่วงที่ชุมชนเข้าสู่สังคมสมัยใหม่ จนถึงช่วงก่อนมีกองทุนหมู่บ้าน

(3) ช่วงที่กองทุนหมู่บ้านเข้าไปในชุมชน ซึ่งในช่วงนี้จะได้องค์ความรู้จากการศึกษาติดตามชุมชนในระยะเวลา 2 ปี คือเริ่มจากช่วงเวลาที่ได้รับกองทุนหมู่บ้านและศึกษาติดตามชุมชนเหล่านี้ไปจนถึงสิ้นปีที่ 2 และจากการศึกษาแบบย้อนประสบการณ์ ซึ่งเป็นการศึกษาชุมชนที่ได้เริ่มดำเนินการเกี่ยวกับกองทุนหมู่บ้านไปแล้วเมื่อเริ่มต้นโครงการวิจัย

คณะผู้วิจัยหวังว่าองค์ความรู้ที่ได้จากกรณีศึกษาจะช่วยให้เกิดความเข้าใจว่าในแต่ละวิถีการดำรงชีวิตของชุมชน (เช่น การปลูกข้าว การทำไร่ การเลี้ยงสัตว์ การแปรรูปสินค้า การท่องเที่ยวและบริการอื่น ๆ ฯลฯ) จะต้องมีความเข้าใจในบาง (เช่น ทางด้านภูมิศาสตร์ ระบบตลาดสาธารณะูปโภค ระบบสินเชื่อ ความรู้และเทคโนโลยี องค์การสนับสนุน ฯลฯ) ใดบ้างที่จะช่วยให้ประสบความสำเร็จในระดับที่ชุมชนมีอำนาจอิสระ และสามารถพึ่งตนเองได้ทั้งในด้านความสัมพันธ์กับองค์กร/บุคคลภายนอก ในด้านความรู้และเทคโนโลยี ในด้านเงินทุน และในด้านการตลาด ซึ่งในแต่ละวิถีการดำรงชีวิตต้องการเครือข่ายของการติดต่อสัมพันธ์ที่แตกต่างกัน นับตั้งแต่ระดับชุมชน ระดับอำเภอ ระดับจังหวัด ระดับประเทศ ไปจนถึงระดับโลก (เช่น กรณีของการนำผลผลิตหรือผลิตภัณฑ์ไปขายในตัวจังหวัด กรณีของการส่งออกผลผลิตไปขายต่างประเทศ)

ความเข้าใจเกี่ยวกับกระบวนการสะสมทุนชุมชน ซึ่งหมายถึงทุนทางสังคม ทุนวัฒนธรรม และทุนเศรษฐกิจ จะช่วยให้ผู้วางนโยบายชุมชน นักวิชาการ ผู้ปฏิบัติงาน และสาธารณชนมีความเข้าใจเกี่ยวกับชุมชนในสถานการณ์ต่าง ๆ กัน ต้องการความรู้จากนักวิชาการที่เหมาะสมรวมทั้งความต้องการจำเป็นในระดับการวางนโยบายและกำหนดแผนการพัฒนาที่แยกออกได้หลายระดับ ซึ่งจะมีผลทำให้ผู้เกี่ยวข้องกับกระบวนการสร้างความรู้ของนักวิชาการ และกระบวนการกำหนดนโยบายและแผนการดำเนินงานได้มีองค์ความรู้เกี่ยวกับชุมชนมากกว่าที่เป็นมาในอดีตผลจากการวิจัยนี้จะช่วยให้ชุมชนได้มีเครือข่ายการเรียนรู้เกี่ยวกับวิถีการดำรงชีวิตและกระบวนการสะสมทุน โดยบทเรียนจากชุมชนหนึ่งเป็นประโยชน์กับชุมชนอื่น ๆ ด้วยเช่นกัน นอกจากนี้ การนำความรู้จากชุมชนเผยแพร่ไปสู่ผู้วางนโยบาย นักวิชาการ ผู้ปฏิบัติงาน และสาธารณชนจะช่วยให้ชุมชนสามารถสื่อสารกับองค์กรและบุคคลต่าง ๆ ภายนอกชุมชนบนฐานของความรู้ความเข้าใจในสิ่งต่าง ๆ ที่ใกล้เคียงกัน ไม่เกิดช่องว่างทางความรู้และความคิดอย่างที่เคยเป็นมา

นภาพรณ์ หะวานนท์

เพ็ญสิริ จีระเดชากุล

สุรวุฒิ ปัดไธสง

รายงานการวิจัย

เรื่อง

ทุนชุมชน ยุทธศาสตร์ครอบครัวและกองทุนหมู่บ้าน

รายนามคณะผู้วิจัย

ดร. มณีมัย ทองอยู่

นายมนต์ชัย ผ่องศิริ

นายสมศักดิ์ สัจจิบุตร

นายอดิเรก เร่งมานะวงษ์

นายธีระพล เหมะธูลินทร์

นายศักดิ์ชัย เชษฐบุตร

นางสาวรังศรี วงษ์ภูธรณ์

นางสาวกาญจนพันธุ์ วงศ์ศึก

มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

มหาวิทยาลัยขอนแก่น

โดยการสนับสนุนของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

สารบัญ

บทที่ 1 บทนำ	1
บทที่ 2 ทุนชุมชนและการปรับตัว	10
ชุมชนอีสานในยุคเศรษฐกิจเพื่อยังชีพ	10
การปรับตัวของชุมชนและครอบครัวในยุคของการพัฒนาสู่ความทันสมัย	21
กรณีที่ 1 การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานขนาดใหญ่ของรัฐ	24
และการปรับตัวของชุมชน	
กรณีที่ 2 จากเกษตรเพื่อยังชีพสู่เกษตรเพื่อการค้า	35
การผลิตข้าวเพื่อการค้าและการเปลี่ยนเทคโนโลยีการผลิตข้าว	36
การปลูกแตงกวาเชิงพาณิชย์ริมเขื่อน	42
การทำไร่อ้อยโรงงานในระบบโควตา	48
กรณีที่ 3 การปรับตัวในภาวะวิกฤต	57
กรณีที่ 4 สานสัมพันธ์ของทุนชุมชนในยุคเศรษฐกิจเพื่อการค้า	71
บทที่ 3 ยุทธศาสตร์ครอบครัวและทุนชุมชน	79
ยุทธศาสตร์เพื่อการอยู่รอดของครอบครัวชนบท	80
ทุนชุมชนกับยุทธศาสตร์ครอบครัว	105
บทที่ 4 กองทุนหมู่บ้าน	114
การดำเนินงานกองทุนหมู่บ้าน	115
ปัญหาและอุปสรรคในการบริหารจัดการกองทุนหมู่บ้าน	124
บทเรียนจากกองทุนหมู่บ้านที่บริหารงานได้ดี	127
กองทุนหมู่บ้านกับยุทธศาสตร์ครอบครัว	132
กองทุนหมู่บ้านกับการสร้างทุนสังคม ทุนความรู้ และความเข้มแข็งของชุมชน	135
ข้อเสนอแนะต่อการพัฒนากองทุนหมู่บ้านในระยะต่อไป	137
เอกสารอ้างอิง	140

สารบัญตาราง

ตารางที่	ชื่อตาราง	หน้า
1.1	ข้อมูลพื้นฐานของหมู่บ้าน 10 หมู่บ้านในภาคอีสานซึ่งเป็นพื้นที่วิจัยและประเมินกองทุนหมู่บ้าน	7
2.1	ค่าใช้จ่ายในการลงทุนทำนาปีต่อไร่	41
2.2	ค่าใช้จ่ายในการลงทุนปลูกแตงกวาต่อไร่	44
2.3	งบประมาณรายจ่ายรายรับและงบดุลโดยเฉลี่ยในการทำไร่อ้อยต่อไร่	55
2.4	อาชีพของครัวเรือน	73
2.5	ระยะเวลาในการประกอบอาชีพ	73
3.1	ร้อยละของครัวเรือนที่ทำนาและสัดส่วนของการบริโภคภายในหมู่บ้านที่ต้องซื้อ	83
4.1	จำนวนสมาชิก จำนวนคนกู้ อัตราดอกเบี้ยของกองทุนหมู่บ้าน	117
4.2	วัตถุประสงค์ของการกู้เงินจากกองทุนหมู่บ้านปีที่ 1 ในหมู่บ้านใกล้เคียง	118
4.3	วัตถุประสงค์ของการกู้เงินจากกองทุนหมู่บ้านปีที่ 1 ในหมู่บ้านใกล้เคียง	118
4.4	วัตถุประสงค์ของการกู้เงินจากกองทุนหมู่บ้านปีที่ 1 ในหมู่บ้านใกล้เคียง	120
4.5	วัตถุประสงค์ของการกู้เงินจากกองทุนหมู่บ้านปีที่ 1 ในหมู่บ้านใกล้เคียง	120

สารบัญภาพ

3.1	ประเภทของทุนสังคม	106
-----	-------------------	-----

บทที่ 1

บทนำ

1. ความเป็นมาของโครงการวิจัยและประเมินกองทุนหมู่บ้าน

กองทุนหมู่บ้าน เป็นกองทุนที่เกิดขึ้นตามนโยบายของรัฐบาล มีชื่อเต็มว่า กองทุนหมู่บ้าน และชุมชนเมือง มีขอบข่ายของการดำเนินโครงการกว้างขวางครอบคลุมทุกหมู่บ้านของประเทศ ซึ่งมีอยู่ถึงประมาณ 70,000 หมู่บ้าน กองทุนหมู่บ้านมีลักษณะเฉพาะแตกต่างจากโครงการอื่นๆ ของรัฐที่เคยมีมา คือเป็นโครงการที่มีนโยบายชัดเจนว่า ให้ชุมชนเป็นผู้กำหนดเป้าหมายเฉพาะตามความต้องการของชุมชน รวมทั้งให้ชุมชนร่วมกันกำหนดกรอบกติกาในการดำเนินงานเกี่ยวกับกองทุน และให้ชุมชนเป็นผู้รับผิดชอบต่อผลการดำเนินงานเกี่ยวกับกองทุน

ตามนโยบายของการจัดทำโครงการกองทุนหมู่บ้านนั้น ได้กำหนดเป้าหมายในระยะยาว คือเพื่อให้กองทุนหมู่บ้านเข้าไปมีส่วนในการเสริมสร้างกระบวนการพึ่งพาตนเองของชุมชน และมีส่วนร่วมในการสร้างกระบวนการเรียนรู้ และสร้างความรู้เพื่อแก้ไขปัญหาของชุมชน ตลอดจนการสร้างเสริมศักยภาพของชุมชนในอันที่จะก้าวไปสู่การมีเศรษฐกิจพอเพียงและพึ่งตนเองได้ เพื่อนำไปสู่การสร้างภูมิคุ้มกันทางเศรษฐกิจและสังคมของประเทศในอนาคต ดังนั้นถึงแม้ว่ากองทุนหมู่บ้านจะใช้ยุทธศาสตร์ของการจัดสรรเงินลงไปให้หมู่บ้านในวงเงิน 1 ล้านบาทเพื่อให้เป็นแหล่งเงินทุนหมุนเวียนของชุมชน พัฒนาอาชีพ สร้างงาน สร้างรายได้ หรือเพิ่มรายได้ ให้กับสมาชิกของชุมชน แต่เป้าหมายสำคัญมิใช่เป็นเพียงการสร้างระบบสินเชื่อหรือระบบธนาคารให้กับชุมชนเท่านั้น หากแต่เป็นการหวังผลในระยะยาวที่ต้องการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน (นภาพรณ์ หะวานนท์, 2546)

รัฐบาลซึ่งเป็นผู้รับผิดชอบโครงการกองทุนหมู่บ้าน ได้มอบหมายให้องค์กรที่ไม่มีส่วนได้ส่วนเสียโดยตรงกับโครงการเป็นผู้ทำการประเมินโครงการหลายคนด้วยกัน หนึ่งในคณะผู้ประเมินคือมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ซึ่งได้ร่วมมือกับมหาวิทยาลัยและสถาบันทางวิชาการต่างๆ ในทุกภูมิภาคเพื่อดำเนินการวิจัยประเมินผลโครงการนี้ โดยคณะผู้วิจัยได้เลือกชุมชนที่มีวิถีการดำเนินชีวิตที่แตกต่างกัน ในภูมิภาคต่าง ๆ ของประเทศ เพื่อศึกษากระบวนการดำเนินงานกองทุนหมู่บ้านในระดับชุมชน ว่ามีปัญหาและอุปสรรคอะไรบ้าง ในอันที่จะทำให้ชุมชนบรรลุเป้าหมายที่ได้วางไว้ ทั้งนี้เพื่อให้รัฐบาลได้ปรับเปลี่ยนนโยบายและกรอบการดำเนินงานให้เหมาะสมกับสถานการณ์ที่เกิดขึ้น

เป้าหมายสำคัญของการดำเนินการวิจัย ได้แก่ การศึกษาถึงกระบวนการดำเนินการของกองทุนหมู่บ้าน ทั้งที่เป็นความสำเร็จ ปัญหา และอุปสรรค และเพื่อสร้างความรู้และความเข้าใจเกี่ยวกับกระบวนการสะสมทุนชุมชน และการประเมินถึงบทบาทของกองทุนหมู่บ้านในกระบวนการสะสมทุนชุมชน ในการดำเนินการวิจัย โครงการวิจัยได้เลือกชุมชน 50 แห่ง ซึ่งเป็นชุมชนที่มีวิถีการดำรงชีวิตในแบบต่าง ๆ เป็นกรณีศึกษา (case studies) เพื่อทำความเข้าใจกับกระบวนการสะสมทุนชุมชน ซึ่งรวมถึงทุนทางสังคม ทุนทางวัฒนธรรม และทุนเศรษฐกิจ เพื่อทำความเข้าใจกับชุมชนที่มีวิถีการดำรงชีวิตในแบบต่าง ๆ กัน และมีเงื่อนไขความพร้อม และกระบวนการนำกองทุนหมู่บ้านมาดำเนินการแตกต่างกัน นอกจากนี้ยังได้เลือกชุมชนอีก 10 แห่งเพื่อสร้างกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันกับชุมชน โดยใช้การวิจัยเชิงปฏิบัติการ อีกด้วย

รายงานการวิจัยเรื่อง “ทุนชุมชน ยุทธศาสตร์ครอบครัวและกองทุนหมู่บ้าน” นี้ เป็นส่วนหนึ่งของกรณีศึกษาศึกษา 50 กรณีดังกล่าวข้างต้น โดยรายงานนี้ เป็นบทสังเคราะห์ของการศึกษาวิจัยจากกรณีศึกษา 10 กรณีในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

1.2 ความเป็นมาและความสำคัญของการศึกษาเรื่องยุทธศาสตร์เพื่อการอยู่รอดของครอบครัวในการวิจัยและประเมินกองทุนหมู่บ้าน

ในการที่กองทุนหมู่บ้านจะบรรลุเป้าหมายของการเสริมสร้างกระบวนการพึ่งพาตนเองของชุมชน การสร้างกระบวนการเรียนรู้และความรู้เพื่อแก้ปัญหาของชุมชน และการเสริมสร้างศักยภาพของชุมชนในการก้าวไปสู่เศรษฐกิจพอเพียงนั้น มีกลไกสองส่วนที่สำคัญที่จะนำพาชุมชนและโครงการไปสู่เป้าหมาย คือชุมชน และครอบครัว ในส่วนของชุมชนนั้น หมายถึงระบบความสัมพันธ์ทางสังคม และสถาบันทางสังคมต่างๆ รวมทั้งองค์กรชุมชนและผู้นำ ตลอดไปจนถึงระบบวัฒนธรรมของชุมชน ซึ่งเป็นที่เข้าใจกันดีว่ามีส่วนอย่างสำคัญต่อความสำเร็จและความล้มเหลวของโครงการพัฒนาต่างๆที่ลงไปในพื้นที่หมู่บ้านและกิจกรรมส่วนรวมภายในชุมชน ซึ่งในปัจจุบัน นิยมเรียกกลไกตัวนี้โดยรวมๆว่า ทุนชุมชน ในส่วนของครอบครัวนั้น ก็เป็นอีกส่วนที่สำคัญ เนื่องจากกองทุนหมู่บ้านเป็นกองทุนที่มีวัตถุประสงค์เพื่อ “เป็นแหล่งเงินทุนหมุนเวียนในหมู่บ้านและชุมชนสำหรับการลงทุนเพื่อพัฒนาอาชีพ สร้างงาน สร้างรายได้ หรือเพิ่มรายได้ การลดรายจ่าย การบรรเทาเหตุฉุกเฉินและจำเป็นเร่งด่วน และสำหรับการนำไปสู่การสร้างกองทุนสวัสดิภาพที่ดีแก่ประชาชนในหมู่บ้านหรือชุมชน”¹ สมาชิกในชุมชนหมู่บ้านซึ่งเป็นฝ่ายนำเงินหมุนเวียนหรือเงินกู้ไปลงทุนเพื่อ

¹ วัตถุประสงค์กองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมือง ข้อ 1

พัฒนาอาชีพและชีวิตของตนเองนั้น มิได้อยู่อย่างโดดเดี่ยวเป็นปัจเจกชนอิสระ ส่วนใหญ่จะทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจในระบบครอบครัว ครอบครัวจึงเป็นส่วนสำคัญที่แยกไม่ออกจากระบบชุมชน และมีส่วนสำคัญต่อความสำเร็จของกองทุนหมู่บ้านเพราะเป็นหน่วยของการลงทุนด้วยเงินกู้จากกองทุนหมู่บ้านโดยตรง

การศึกษาเรื่องยุทธศาสตร์เพื่อการอยู่รอดของครอบครัวเป็นการศึกษาที่ริเริ่มมาในประเทศแถบละตินอเมริกา มาตั้งแต่ช่วงปลายทศวรรษ 1970-ทศวรรษ 1980 แนวคิด ยุทธศาสตร์ครอบครัว (household strategies) นี้มีชื่อเรียกต่างๆกัน ได้แก่ ยุทธศาสตร์เพื่อการอยู่รอดของครอบครัว (household survival strategies) ยุทธศาสตร์การดำรงชีวิต (livelihood strategies) ยุทธศาสตร์การผลิซ้ำ (reproduction strategies) และยุทธศาสตร์เพื่อชีวิต (life strategies) ในประเทศไทยการศึกษาวิจัยในลักษณะนี้ยังมีอยู่น้อยมาก ลักษณะงานที่พอจะใกล้เคียงอาจปรากฏในงานของกลุ่มวัฒนธรรมชุมชนในช่วงหลัง คือในช่วงประมาณ พ.ศ. 2540 เป็นต้นมา ซึ่งหันมาสนใจในเรื่องระบบเศรษฐกิจของชาวนา โดยเริ่มเข้าไปศึกษาถึงกลไกเศรษฐกิจภายในครัวเรือนมากยิ่งขึ้นกว่าเดิม จากที่แต่เดิมจะให้ความสนใจต่อประเด็นที่เกี่ยวกับระบบสังคมและวัฒนธรรมชาวนามากกว่า

อย่างไรก็ตาม อาจกล่าวได้ว่า ในปัจจุบัน เรายังไม่มีความเข้าใจชัดเจนต่อประเด็นที่ว่า ในสภาพที่ชาวนชนบทโดยทั่วไปประสบกับปัญหาความไม่มั่นคงและความเสี่ยงอย่างมากจากความไม่แน่นอนด้านฤดูกาลและด้านตลาด อันเป็นปัจจัยเสี่ยงที่ชาวนาแทบไม่สามารถควบคุมได้เลย ในสภาพการณ์เช่นนี้ ชาวนามีวิธีการขับเคลื่อนเศรษฐกิจของครอบครัวไปอย่างไรที่ทำได้สามารถดำรงชีวิตอยู่รอดได้โดยแทบมิได้เรียกร้องหรือสร้างปัญหาใดให้แก่สังคมส่วนรวมเลย เราคงไม่อาจวางแผนการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมในระดับรากหญ้า หรือคิดและประเมินโครงการต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง โครงการกองทุนเพื่อการกู้ยืมไปลงทุนทางเศรษฐกิจโดยครอบครัว โดยปราศจากความเข้าใจพื้นฐานในประเด็นนี้ เมื่อเราเข้าใจในประเด็นเกี่ยวกับยุทธศาสตร์เพื่อการอยู่รอดของครอบครัวของชาวนชนบทแล้ว เราก็จะหันมาคิดว่า กองทุนหมู่บ้านที่ลงไปสู่ชุมชนและครัวเรือนของชาวนชนบท ได้มีส่วนช่วยเสริมสร้างหรือตอบสนองยุทธศาสตร์เพื่อการอยู่รอดของครอบครัวอย่างไร ถ้ากองทุนหมู่บ้านถูกออกแบบและดำเนินการในลักษณะที่สามารถนำไปใช้ในการเสริมยุทธศาสตร์เพื่อการอยู่รอดของครอบครัวได้ ก็เท่ากับว่า กองทุนหมู่บ้านได้มีส่วนช่วยให้ชาวนชนบทได้บรรลุผลในการดำเนินยุทธศาสตร์เพื่อไปสู่เป้าหมายแห่งการมีชีวิตที่ดีขึ้น และอาจถือได้ว่า เป็นความสำเร็จที่สำคัญจากจุดยืนของชาวนชนบทเอง

ข้อดีอีกประการหนึ่งของการศึกษาเรื่องยุทธศาสตร์เพื่อการอยู่รอดของครอบครัว คือ การศึกษาจากมุมมองนี้ เราได้มองชานาหรือชาวชนบทว่าเป็นเพียงเหยื่อของกระบวนการพัฒนาจริงอยู่ กระบวนการพัฒนาที่ผ่านมาทำให้ชาวนาต้องสูญเสียหรือลดทอนความสามารถในการพึ่งพาตนเอง การเข้าถึงและควบคุมทรัพยากรธรรมชาติอันเป็นฐานชีวิตที่สำคัญ รวมทั้งการตกอยู่ในสถานะเสียเปรียบในระบบตลาด แต่ในขณะเดียวกัน ในสภาพการเช่นนี้ ชาวชนบทที่เสียเปรียบเหล่านี้ ต่างพยายามดิ้นรนทุกวิถีทางที่จะนำพาชีวิตของตนและครอบครัวให้อยู่รอดได้ด้วยวิถีทางที่สุจริต ด้วยการเข้าร่วมในกิจกรรมทางเศรษฐกิจต่างๆ อย่างหลากหลาย มิใช่ในลักษณะของเหยื่อที่อ่อนแอ หรือผู้ยากไร้ที่น่าสงสาร อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยตระหนักดีว่า ลำพังการศึกษาเรื่องยุทธศาสตร์ในการดำรงชีพนั้น ยังไม่เพียงพอที่จะทำให้เราเข้าใจถึงพลังทางสังคมหรือพลังของชุมชน ซึ่งก็เป็นส่วนเกื้อหนุนเศรษฐกิจครอบครัวที่สำคัญด้วย จึงได้ผนวกเรื่องทุนชุมชนเข้ามาด้วย

1.3 วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาและทำความเข้าใจเกี่ยวกับกระบวนการปรับตัวของชุมชนและกระบวนการสะสมทุนชุมชนในยุคการพัฒนาสู่ความทันสมัย
2. เพื่อศึกษาและทำความเข้าใจเกี่ยวกับยุทธศาสตร์เพื่อการอยู่รอดของครอบครัวชาวนาอีสาน
3. เพื่อศึกษาถึงกระบวนการบริหารจัดการกองทุนหมู่บ้าน ปัญหา อุปสรรค และประเมินถึงผลสำเร็จของโครงการตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้
4. เพื่อประเมินบทบาทของกองทุนหมู่บ้านต่อการเสริมสร้างกระบวนการสะสมทุนชุมชน และการสนับสนุนยุทธศาสตร์เพื่อการอยู่รอดของครอบครัวชาวนาอีสาน

1.3 ขอบเขตของการวิจัย

การวิจัยนี้ เป็นการวิจัยในพื้นที่ชนบทในภาคอีสาน โดยศึกษาจากกรณีศึกษารวม 10 กรณี ซึ่งมีการดำเนินกิจกรรมภายใต้โครงการกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมืองแห่งชาติ ในช่วงระยะเวลาตั้งแต่เริ่มต้นโครงการ คือตั้งแต่เดือนเมษายน พ.ศ. 2544 จนถึงเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2546

1.4 การเลือกปรากฏการณ์เพื่อศึกษา

เนื่องจากชุมชนชนบทมีความหลากหลายทั้งในด้านสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ ทรัพยากร สังคม และวัฒนธรรม และการศึกษาครั้งนี้ต้องการให้ได้ภาพตัวแทน (representation) ของชุมชนต่างๆ ดังนั้น ในการเลือกปรากฏการณ์เพื่อศึกษา ประเด็นสำคัญจึงอยู่ที่การเลือกปรากฏการณ์ที่นำมาศึกษาที่มีความหลากหลาย เพื่อให้ได้ข้อสรุปที่สามารถสร้าง

ความเข้าใจในวิธีการดำรงชีวิตของชุมชนอย่างครอบคลุม เกณฑ์ที่นำมาใช้เป็นหลักในการเลือกปรากฏการณ์ที่ศึกษาในภาคอีสาน จะสอดคล้องกับเกณฑ์รวมของโครงการวิจัย คือครอบคลุมมิติ 3 มิติได้แก่

1. ระบบนิเวศของชุมชน การวิจัยในภาคอีสานได้พิจารณาเลือกหมู่บ้านที่มีสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติต่างกัน ซึ่งจะมีผลถึงการทำมาหากินที่แตกต่างกัน เช่น เขตที่ราบลุ่มแม่น้ำ เขตที่สูงแล้งในเขตอีสาน เขตที่สูงริมอ่างเก็บน้ำ รวมทั้งสภาพแวดล้อมที่มนุษย์สร้างขึ้นคือเขตที่มีการชลประทานและไม่มีการชลประทาน เขตใกล้เมืองและเขตไกลเมือง
2. วิธีการดำรงชีวิต ได้พิจารณาเลือกหมู่บ้านจากการทำมาหากินหลักๆในชุมชน ซึ่งส่วนหนึ่งจะถูกกำหนดโดยปัจจัยด้านสภาพแวดล้อม ได้แก่
 - การผลิตพืชผลทางการเกษตรในที่ลุ่ม เช่น การปลูกข้าว
 - การผลิตพืชผลทางการเกษตรในที่ดอน เช่น การปลูกอ้อย สับปะรด
 - การผลิตพืชผลทางการเกษตรในพื้นที่ใกล้แหล่งน้ำหรือมีการชลประทาน เช่น การปลูกผัก พริก แตงกวา
 - การทำประมงน้ำจืด
 - การเลี้ยงสัตว์
 - การทำหัตถกรรม การทำอุตสาหกรรมครัวเรือน เช่น การปั่นครก การทำใน (อุปกรณ์สำหรับการเดินฝ้าย) การเจียรระโนพลอย
 - การแปรรูปผลผลิต เช่น การทำปลาร้า
 - การท่องเที่ยว

อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าสังเกตว่า ชุมชนหมู่บ้านที่เลือกมาศึกษาทั้งหมดจะมีความหลากหลายในด้านการประกอบอาชีพภายในชุมชน ดังนั้น การคัดเลือกหมู่บ้านก็จะพิจารณาจากอาชีพหลัก คืออาชีพที่มีผู้ประกอบการจำนวนมากในชุมชน แต่ไม่ได้กำหนดเป็นสัดส่วนที่แน่นอนเพื่อความยืดหยุ่น

3. ระดับความเข้มแข็งของชุมชน ซึ่งถือเป็นเงื่อนไขสำคัญของความสำเร็จในการดำเนินการกองทุนหมู่บ้าน ในการที่จะระบุว่าหมู่บ้านใดมีความเข้มแข็งหรือไม่ก่อนที่จะทำการประเมิน ผู้วิจัยได้อาศัยการสอบถามจากเจ้าหน้าที่ที่ทำงานในพื้นที่เป็นหลัก เช่น พัฒนาการตำบล พัฒนาการอำเภอ เจ้าหน้าที่เกษตรตำบล และนักพัฒนาขององค์กรพัฒนาเอกชนในพื้นที่ นอก

จากนี้ หมู่บ้านที่เข้มแข็งบางหมู่บ้าน จะมีรางวัลต่างๆเป็นเครื่องบ่งชี้ เป็นต้น จากนั้น จึงได้มีการสำรวจในพื้นที่โดยคณะผู้วิจัยเพื่อให้ได้ข้อมูลที่ชัดเจนอีกครั้ง

ผลการคัดเลือกหมู่บ้าน ได้หมู่บ้านที่อยู่ในจังหวัดขอนแก่น มหาสารคาม ชัยภูมิ นครพนม อุบลราชธานี และอำนาจเจริญ ซึ่งมีคุณสมบัติต่างๆตามเกณฑ์การคัดเลือก แต่อย่างไรก็ตาม เพื่อปกป้องสถานะของผู้ให้ข้อมูล ทั้งที่เป็นบุคคลและสถานที่ ผู้วิจัยจึงใช้ชื่อสมมุติสำหรับหมู่บ้านที่เป็นพื้นที่วิจัยทั้ง 10 แห่ง ส่วนสถานที่ตั้งของหมู่บ้านจะนำเสนอเพียงชื่อจังหวัดเท่านั้น สำหรับรายละเอียดของหมู่บ้านตามเกณฑ์การคัดเลือก สรุปได้ตามตารางที่ 1.1

1.5 วิธีวิจัย

ผู้วิจัยได้ใช้วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ (qualitative research method) เป็นหลัก และเก็บข้อมูลเชิงปริมาณในบางเรื่องที่เกี่ยวข้อง เช่น จำนวนประชากรแบ่งตามช่วงอายุ ค่าใช้จ่ายในการลงทุนเพื่อการประกอบอาชีพ เงินกองทุนที่ชุมชนได้รับการสนับสนุนจากหน่วยงานต่างๆ เป็นต้น

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย ครั้งนี้คือ แนวทางการสัมภาษณ์ (interview guide) และมีอุปกรณ์ช่วยในการเก็บข้อมูลคือสมุดบันทึกภาคสนาม (field note) เทปบันทึกเสียง และกล้องถ่ายภาพ

1.5.1 การเก็บข้อมูลปฐมภูมิ

การเก็บข้อมูลปฐมภูมิ ใช้วิธีการสัมภาษณ์ชาวบ้านที่อยู่ในพื้นที่วิจัย การเข้าร่วมกิจกรรม การจดบันทึก การสังเกต และการบันทึกเทป ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1.6.1.1 การสัมภาษณ์เป็นกลุ่ม (group interview)

กลุ่มคนที่จะสัมภาษณ์จะขึ้นอยู่กับประเภทของข้อมูลที่ต้องการ ดังนี้

- () ข้อมูลเกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของชุมชนและทุนชุมชน ได้เชิญผู้รู้และผู้อาวุโสของชุมชน ที่อาศัยอยู่ในชุมชนนานกว่า 30 ปี มาร่วมเป็นกลุ่มสัมภาษณ์ เพื่อสอบถามถึงประวัติการก่อตั้งชุมชน ทุนชุมชนในอดีต ทั้งทุนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ทุนทางเศรษฐกิจ ทุนความรู้ และทุนทางสังคมและวัฒนธรรม การเปลี่ยนแปลงของทุนชุมชนจากอดีตจนถึงปัจจุบัน การสัมภาษณ์เป็นกลุ่มจะช่วยให้ผู้รู้ของหมู่บ้านสามารถร่วมกันหรือฟื้นความทรงจำที่แต่ละคนอาจลืมเลือนไป และเป็นการตรวจสอบข้อมูลเกี่ยวกับเหตุการณ์ในอดีตให้มีความถูกต้องตรงกับความเป็นจริงมากที่สุด

ตารางที่ 1.1 ข้อมูลพื้นฐานของหมู่บ้าน 10 หมู่บ้านในภาคอีสานซึ่งเป็นพื้นที่วิจัยและประเมินกองทุนหมู่บ้าน

ที่	หมู่บ้าน	จังหวัด	ครัวเรือน	ประชากร	ลักษณะพื้นที่	ชลประทาน	ชุมชนเข้มแข็ง	พื้นฐานเศรษฐกิจ	ข้อสังเกต
1	หนองพระ	ขอนแก่น	125	515	ที่ดอนติดอ่างเก็บน้ำของเขื่อน	มี	ไม่	ทำนาปี ทำนาปรัง ปลูกแตงกวา ประมง ในเขื่อน รับจ้าง	กองทุนเก่า่อนี้มีปัญหา เป็นหมู่บ้านที่ถูกอพยพจากการสร้างเขื่อน
2	หนองหิน	ขอนแก่น	86	452	ที่ราบแห้งแล้ง	ไม่มี	เข้มแข็ง	ทำนาปี อุตสาหกรรมครัวเรือน รับจ้าง เลี้ยงหมู	สามารถเชื่อมโยงกองทุนกับกลุ่มออมทรัพย์ได้ดี
3	ห้วยโตน	อำนาจเจริญ	139	680	ที่ราบลุ่มสลับที่ดอน แห้งแล้ง	ไม่มี	ไม่	ทำนาปี รับจ้าง	เล่นการพนันมาก กองทุนอยู่อันดับสุดท้ายของอำเภอ
4	ห้วยไคร้	อุบลราชธานี	65	272	ที่ราบลุ่มสลับที่ดอน มีอ่าง	ไม่มี	เข้มแข็ง	ทำนาปี ทำสวน (พริก ผัก) หัตถกรรม รับจ้าง	ได้รางวัลชุมชนเข้มแข็งอันดับ 1 จังหวัดอุบลราชธานี
5	ห้วยหวด	นครพนม	250	841	ที่ราบลุ่มริมน้ำโขง	มี	ไม่	ทำนาปี เลี้ยงปลาในกระชัง หาปลา สาขาค่ารับจ้าง	อยู่ห่างจากตัวจังหวัดเพียง 6กม.
6	นาดี	นครพนม	163	674	ที่ราบลุ่มน้ำสลับที่ดอน มีแหล่งดินเหนียวดีมาก	ไม่มี	เข้มแข็ง	ทำนาปี ทำไร่ (ข้าวโพด, สับปะรด)สวนยางพารา ปั้นครก	มีกลุ่มอาชีพเข้มแข็ง รวมกลุ่มต่อorong ราคาได้ (กลุ่มปั้นครก)
7	ปงสา	ชัยภูมิ	192	962	ที่ราบสูงใกล้อ่าง	มี 20%	เข้มแข็ง	ทำนาปี ทำไร่้อย ประมง	ที่นาของหมู่บ้านถูกน้ำท่วมเพราะการสร้างฝาย
8	แก้ว	ขอนแก่น	148	604	ที่ดอนแห้งแล้ง	ไม่มี	ปานกลาง	ทำนาปี รับจ้าง	เป็นหมู่บ้านท่องเที่ยว
9	หนองลาย	มหาสารคาม	104	578	ที่ราบลุ่มน้ำเป็นแอ่งกะทะ	มี	เข้มแข็ง	ทำนาปี ทำนาปรัง แปรรูปและค้าขายปลา	ประสบอุทกภัยหนัก เมื่อพ.ศ. 2545
10	บึง	มหาสารคาม	231	1055	ที่ราบลุ่ม	มี	ไม่	ทำนา ค้าขาย รับจ้าง ทำกิจการอิสระ	เป็นชุมชนในเขตเทศบาลอำเภอขนาดเล็ก แต่ชาวบ้านส่วนใหญ่ทำนา

(ข) ข้อมูลเกี่ยวกับการจัดการกองทุนหมู่บ้าน ได้สัมภาษณ์คณะกรรมการกองทุนหมู่บ้าน และคณะกรรมการกองทุนต่างๆ ที่ดำเนินการอยู่ในชุมชน เพื่อทราบถึงเป้าหมาย แผนงาน วิธีการในการบริหารจัดการทุนของชุมชน ปัญหา อุปสรรค ที่เกิดขึ้นและวิธีการแก้ปัญหา รวมทั้งผลและผลกระทบที่เกิดขึ้นจากการดำเนินงานกองทุน

1.5.1.2 การสัมภาษณ์รายบุคคล

(ก) ข้อมูลเกี่ยวกับการกู้เงินและการใช้จ่ายเงินกู้ เป็นการสัมภาษณ์ในรายละเอียดของสมาชิกกองทุนหมู่บ้าน เพื่อต้องการทราบถึงสภาพปัจจุบันในการใช้เงินกู้ยืมเพื่อการผลิตของสมาชิก และทราบถึงความคิดเห็นต่อการบริหารกองทุนของคณะกรรมการกองทุนหมู่บ้าน นอกจากนี้ยังได้สัมภาษณ์สมาชิกในกองทุนอื่นๆ ด้วยเพื่อทราบถึงความเชื่อมโยงของทุนต่างๆ ที่มีอยู่ในชุมชน

(ข) ข้อมูลเกี่ยวกับการจัดการกองทุนหมู่บ้าน เป็นการสัมภาษณ์คณะกรรมการกองทุนหมู่บ้าน และคณะกรรมการกองทุนต่างๆ ที่มีการดำเนินการอยู่ในชุมชนเป็นหลัก ซึ่งต้องการทราบถึงแนวความคิด แผนงาน วิธีการ ทักษะ ในการบริหารจัดการของคณะกรรมการ

1.5.1.3 การสังเกต

ในการสังเกต ใช้การสังเกตแบบมีส่วนร่วมและไม่มีส่วนร่วม ในการประกอบอาชีพ การดำเนินชีวิต และการดำเนินกิจกรรมกองทุนของกรรมการกองทุนและชาวบ้าน เช่น การเข้าร่วมกิจกรรมต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทุนของชุมชน เช่น การประชุม การจัดเก็บเงินออมทรัพย์ เป็นต้น ซึ่งระหว่างการสังเกต บางครั้งจะมีการจดบันทึก และถ่ายภาพกิจกรรมด้วย

1.5.2 การเก็บข้อมูลทุติยภูมิ

การเก็บข้อมูลทุติยภูมิเป็นการรวบรวมข้อมูลที่ได้มีการจัดเก็บไว้แล้ว ทั้งข้อมูลที่ยังไม่มีการวิเคราะห์ และข้อมูลที่ได้มีการวิเคราะห์แล้ว ซึ่งมีแหล่งข้อมูลที่น่ามาใช้ในการวิจัยดังนี้

- 1) ข้อมูล กชช.2ค. ได้จากสำนักงานพัฒนาชุมชนอำเภอ และสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น
- 2) ข้อมูลดิน ได้จากสำนักงานเกษตรอำเภอ และจากสถานีพัฒนาที่ดินเขต 5 จังหวัดขอนแก่น รวมทั้งข้อมูลที่ได้จากโปรแกรมสำเร็จรูป SoilView และ DLD Version2
- 3) ข้อมูลที่ตั้งและสภาพทางกายภาพของชุมชน ได้จากแผนที่ประเทศไทย 1 : 50,000 กรมแผนที่ทหาร พิมพ์ครั้งที่ 3-RTSD และโปรแกรมสำเร็จรูป ArcView GIS Version 3.1 เพื่อใช้ในการทำแผนที่ระดับประเทศ ระดับอำเภอ และระดับตำบล

- 4) ข้อมูลประชากรจำแนกตามช่วงอายุ ได้จากสถานีอนามัยตำบล
- 5) ข้อมูลที่ได้จากบันทึกอาสาสมัครกองทุนหมู่บ้าน
- 6) องค์ความรู้ที่ได้จากหนังสือ และเอกสารสรุปที่ได้จากการประชุมสัมมนา

1.5.3 การประมวลผลและวิเคราะห์ข้อมูล

การประมวลผลและวิเคราะห์ข้อมูลได้กระทำไปพร้อมกับการเก็บข้อมูล ผู้วิจัยได้ใช้วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลและวิเคราะห์ข้อมูลเชิงเนื้อหา (content analysis) และการวิเคราะห์เปรียบเทียบอย่างต่อเนื่อง (constant comparative analysis) และการตรวจสอบสามเส้า (triangulation technique) ซึ่งเป็นการยืนยันข้อมูลจากหลายแหล่ง เพื่อทดสอบความเป็นจริงตามธรรมชาติของสถานการณ์นั้นๆ ด้วยวิธีการประเมินให้เกิดความเข้าใจอย่างแจ่มแจ้ง ทั้งโดยตัวนักวิจัยแต่ละคนเองและโดยวิธีการวิเคราะห์ร่วมกันในคณะผู้วิจัย จากนั้นจึงสรุปเป็นหลักการ หรือข้อเสนอเชิงแนวคิด ซึ่งต้องอาศัยหลักตรรกวิทยาแบบอุปนัย (induction) และพื้นฐานความรู้เชิงทฤษฎีของผู้วิจัย

1.7 การนำเสนอผลการวิจัย

การนำเสนอผลการวิจัยกระทำในรูปรายงานการวิจัยที่เน้นการพรรณนาวิเคราะห์ และสังเคราะห์จากกรณีศึกษาทั้ง 10 กรณีเข้าด้วยกัน รายงานการวิจัยแบ่งออกเป็น 4 บท คือ บทที่ 1 เป็นบทนำ บทที่ 2 ว่าด้วยทุนชุมชนและการปรับตัว จะกล่าวถึงสภาพทั่วไปของภาคอีสาน ภูมิหลังความเป็นมาทางเศรษฐกิจการเมือง ทุนชุมชน และวิถีชีวิตของคนในยุคเศรษฐกิจเพื่อยังชีพ การปรับตัวของชุมชนและครอบครัวในยุคของการพัฒนาสู่ความทันสมัย บทที่ 3 เป็นการวิเคราะห์ถึงยุทธศาสตร์เพื่อการอยู่รอดของครัวเรือนในยุคที่เศรษฐกิจครัวเรือนได้เข้าเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กับระบบตลาดมากยิ่งขึ้นทุกที บทที่ 4 เป็นบทที่ว่าด้วยกองทุนหมู่บ้าน จะกล่าวถึงการดำเนินงานของกองทุนหมู่บ้าน และวิเคราะห์ถึงผลกระทบของกองทุนหมู่บ้านต่อครอบครัวและชุมชนชนบท ว่า ในสภาพที่ทุนชุมชนบางส่วนกำลังอ่อนล้าลง อันส่งผลต่อความเข้มแข็งของชุมชน และระดับความสามารถในการพึ่งพาตนเองของชุมชนนั้น กองทุนหมู่บ้านได้มีบทบาทในการเสริมสร้างทุนชุมชนและความเข้มแข็งโดยรวมของชุมชนอย่างไร นอกจากนี้ จะได้วิเคราะห์ด้วยว่า กองทุนหมู่บ้านได้เข้าไปเสริมยุทธศาสตร์เพื่อการอยู่รอดของครัวเรือนต่างๆในชนบท และทำให้เศรษฐกิจครอบครัวมีความเข้มแข็งขึ้นหรือไม่อย่างไร รวมทั้งให้ข้อเสนอแนะต่อการพัฒนาและปรับปรุงการบริหารงานและการดำเนินงานโครงการกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมืองแห่งชาติ

บทที่ 2

ทุนชุมชนและการปรับตัว

1. ชุมชนอีสานในยุคเศรษฐกิจเพื่อยังชีพ

1.1 สภาพทั่วไปของภาคอีสานและภูมิหลังทางประวัติศาสตร์

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือหรือภาคอีสานเป็นภาคที่ใหญ่ที่สุดของประเทศไทยทั้งในด้านพื้นที่และประชากร ภาคอีสานครอบคลุมพื้นที่ประมาณ 168,854 ตารางกิโลเมตร คิดเป็นร้อยละ 33 ของพื้นที่ทั้งหมดของประเทศ มีประชากรทั้งสิ้น 20,759,890 คน หรือคิดเป็นร้อยละ 34.2 ของประชากรทั้งหมด

ในด้านภูมิหลังทางประวัติศาสตร์นั้น อาจถือได้ว่า บริเวณภาคอีสานเป็นรัฐชายขอบของศูนย์อำนาจสองแห่งคือลาวและไทย เนื่องจากโดยลักษณะภูมิประเทศแล้ว ก่อนที่จะมีการพัฒนาในด้านการคมนาคมขนส่ง ภาคอีสานถูกโดดเดี่ยวออกจากภาคกลางของประเทศไทย โดยทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือมีเทือกเขาเพชรบูรณ์ และทางทิศตะวันตกเฉียงใต้และทิศใต้ มีเทือกเขาดงพญาเย็นและเทือกเขาพนมดงรักทอดเป็นทิวยาว ทางทิศเหนือและทิศตะวันออกเฉียงมีแม่น้ำโขง ภาคอีสานจึงเป็นสถานที่ที่อยู่ห่างไกลมีอิสระจากการควบคุมจากของพระราชอำนาจทั้งลาวและไทย (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2529; Keyes, 1967; ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, 2546) ก่อน พ.ศ. 2303 ดินแดนอีสานส่วนใหญ่อยู่ใต้การปกครองห่างๆของอาณาจักรล้านช้าง ต่อมาใน พ.ศ. 2303 อีสานส่วนใต้ซึ่งเป็นที่ตั้งถิ่นฐานของชาวกูยและชาวเขมรได้มาขึ้นกับอาณาจักรอยุธยา และต่อมาใน พ.ศ. 2322 อีสานและลาวทั้งหมดก็มาอยู่ใต้การปกครองของกรุงเทพ แต่ก็เป็นการปกครองแบบที่ไม่เข้าไปควบคุม คือไทยยังยอมให้เมืองต่างๆในอีสานใช้ระบบการปกครองแบบล้านช้าง (ระบบอาญาสี่) และได้ส่งคนจากส่วนกลางเข้ามาปกครอง จนกระทั่งในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้มีการปฏิรูปการปกครองโดยการรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง มีการส่งข้าราชการจากกรุงเทพมาดำรงตำแหน่งสำคัญในอีสาน และยังมีการสร้างทางรถไฟเชื่อมภาคอีสานกับกรุงเทพด้วย (สุวิทย์ วีระศาสตร์, 2546) การปฏิรูปการปกครองและการพัฒนาด้านการคมนาคมนี้ เป็นความพยายามในการต่อต้านฝรั่งเศสที่กำลังขยายอิทธิพลด้วยการล่าอาณานิคมในภูมิภาคอินโดจีน และได้ยึดเอาดินแดนบางส่วนในบริเวณฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงซึ่งเคยอยู่ใต้การปกครองของไทยไป

การขยายทางรถไฟไปสู่โคราชในพ.ศ. 2443 ได้ทำให้การขนส่งข้าวไปยังกรุงเทพ สะดวกยิ่งขึ้น ชาวอีสานที่แต่เดิมมีการผลิตเพื่อบริโภคเป็นหลักใหญ่ ได้เริ่มบุกเบิกหาที่ดินใหม่ๆ และจัดสรรที่ดินบางส่วนปลูกข้าวเจ้าเพื่อส่งไปขาย นอกเหนือจากการปลูกข้าวเหนียวเพื่อบริโภคในครัว

เรือน จากโครงข่ายทางรถไฟได้สร้างต่อไปถึงอุบลราชธานีในพ.ศ. 2473 และไปถึงขอนแก่นในพ.ศ. 2476 การขยายทางรถไฟไปสู่ภูมิภาคที่เคยโดดเดี่ยว ได้ดึงเศรษฐกิจและการเมืองของอีสานให้ใกล้ชิดกับกรุงเทพฯ ยิ่งขึ้น แต่การเพิ่มขึ้นในการผลิตข้าว¹ เป็นผลมาจากการขยายพื้นที่เพาะปลูกออกไปมากกว่าการพัฒนาหลังการผลิต เนื่องจากที่ดินยังมีอยู่อย่างเหลือเฟือ การเพาะปลูกข้าวยังกระทำโดยใช้เครื่องมือและเทคโนโลยีอย่างง่าย ๆ และมีการลงทุนในการผลิตน้อยมาก ปัจจัยการผลิตที่สำคัญคือแรงงานคนภายในครอบครัวและที่ดิน แม้แต่การถางป่าซึ่งเป็นงานหนักก็ยังใช้แรงงานในครอบครัวเป็นส่วนใหญ่

1.2 ทุนชุมชนอีสานก่อนการผลิตพืชพาณิชย์

สภาพภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ของภาคอีสานที่กล่าวมาข้างต้น คือเป็นท้องที่ที่อยู่ห่างไกลจากศูนย์กลางอำนาจรัฐและศูนย์กลางอำนาจทางเศรษฐกิจ มีผู้คนอาศัยอยู่ไม่หนาแน่น มีทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ และผู้คนส่วนใหญ่ก็มักเลือกตั้งถิ่นฐานในที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ ทั้งดิน น้ำ และป่า การผลิตเป็นการผลิตเพื่อยังชีพ คือมีการทำนา ปลูกพืชผักต่างๆเป็นอาหาร เลี้ยงสัตว์ จับปลาล่าสัตว์ และเก็บหาอาหารจากป่าและแหล่งน้ำ มีการทำหัตถกรรมต่างๆ เช่น การทอผ้าฝ้าย ผ้าไหม การจักสาน การทำอุปกรณ์เครื่องมือในการเกษตร ล่าสัตว์ และจับปลา การผลิตที่กล่าวมานี้เป็นการผลิตเพื่อบริโภคและใช้เองเป็นหลัก การแลกเปลี่ยนและค้าขายเป็นเพียงส่วนประกอบ การค้าขายที่สำคัญในช่วงก่อนการมีเส้นทางรถไฟคือการค้าวัวควาย ซึ่งทำกับภาคกลางของประเทศไทย รวมไปถึงจนถึงกับประเทศลาว และเขมร เพราะ “วัวควายเป็นสินค้าที่เดินได้” จึงสามารถเอาชนะความยากลำบากในการคมนาคมขนส่งได้³

¹ ในปี 2448 มีการส่งข้าวเปลือกประมาณ 200,000 หาบ¹ จากอีสานไปยังกรุงเทพฯ แต่ในปี 2468 ข้าวเปลือกถึงประมาณ 1,700,000 หาบ (หาบ = pical = 133 1/3 ปอนด์หรือ 60.48 กิโลกรัม) ถูกส่งมาจากภาคอีสานและเมื่อถึงปี 2478 (คือเมื่อมีการสร้างทางรถไฟมาถึงเมืองหลักๆในอีสานเกือบหมดแล้ว) จำนวนข้าวเปลือกที่ส่งมาจากภาคอีสานมีทั้งสิ้นถึงประมาณ 4,600,000 หาบ คิดเป็นเกือบร้อยละ 20 ของการส่งออกข้าวของประเทศทั้งหมด (Ingram, 1971: 47)

² พื้นที่ที่ปลูกข้าวได้เพิ่มจากถัวเฉลี่ยปีละประมาณ 3,900,000 ไร่ในปี 2463-2467 เป็นมากกว่า 12,000,000 ไร่ในปี 2491-93 อินแกรม (Ingram, 1971)

³ ความยากลำบากในการคมนาคมก่อนมีการสร้างทางรถไฟ จะเห็นได้จากหลักฐาน เช่น เมื่อพระเจ้านั่งยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรได้รับแต่งตั้งให้มาดูแลมณฑลในอีสาน ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า

การผลิตเพื่อการค้าที่สำคัญในระยะต่อมา เมื่อมีการสร้างทางรถไฟคือข้าว แต่ข้าวก็เป็นพืชเศรษฐกิจที่เป็นพืชอาหารหลักของชาวอีสานด้วย แม้ข้าวที่ปลูกขายกับข้าวที่ปลูกเพื่อบริโภคจะเป็นข้าวคนละชนิดกัน แต่การผลิตข้าวเพื่อขายในระยะต้นก็ได้มีผลเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของชาวอีสานมากนัก การดำรงชีวิตของชาวอีสานเป็นการนำเอาแรงงานและทักษะความรู้ที่ได้รับการถ่ายทอดและบ่มเพาะมาจากบรรพบุรุษไปใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติแวดล้อมที่มีความสมบูรณ์เพียงพอที่จะหล่อเลี้ยงชีวิตคนได้ ในการอยู่ร่วมกันเป็นสังคมหมู่บ้าน หรือชุมชนที่กว้างขวางออกไป ก็มีกฎเกณฑ์ กติกา และบรรทัดฐานของการอยู่ร่วมกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในสังคมเกษตรกรรมที่บางครั้งจะต้องเผชิญกับความผันแปรของฤดูกาล ซึ่งอยู่นอกเหนือการควบคุม กฎเกณฑ์กติกาส่วนหนึ่งจึงเป็นเรื่องของการช่วยเหลือกันในยามทุกข์ยาก ซึ่งถือเป็นทุนทางสังคมที่สำคัญ นอกจากนี้ ชุมชนยังมีอุดมการณ์ ความเชื่อ ระบบคิดร่วมกัน ซึ่งได้รับการถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง เป็นทุนวัฒนธรรมที่สำคัญ อาจกล่าวได้ว่า ในอดีต ชุมชนมีทุนธรรมชาติ ทุนสังคม และทุนความรู้และวัฒนธรรม ที่ค้ำจุนชีวิตของสมาชิก และยังก่อให้เกิดการสร้างสรรคความรู้ใหม่ ทำให้ชุมชนสามารถปรับตัวเองได้อย่างเหมาะสมกับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติและทางสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป (นภาพรณ์ หะวานนท์ และคณะ, 2544) โดยทุนชุมชนเหล่านี้ ล้วนเกื้อหนุนซึ่งกันและกัน และเนื่องจากมันมีความหมายจริงต่อการดำรงอยู่ จึงได้รับการสืบทอดต่อไปยังคนรุ่นต่อไปได้อย่างมีความหมาย และมีการปรับเปลี่ยนเมื่อจำเป็น

ทุนธรรมชาติ

ในการเลือกพื้นที่ตั้งหมู่บ้าน ชาวอีสานส่วนใหญ่จะพยายามเลือกพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ ดินดำ น้ำชุ่ม ในอดีตจำนวนประชากรในอีสานยังมีน้อย หากหมู่บ้านใดมีประชากรเพิ่มมากขึ้น คราวเรือนที่มีที่ดินไม่เพียงพอก็จะแยกออกไปตั้งบ้านเรือนเป็นชุมชนใหม่ขึ้นมา โดยอาจเลือกไปตั้งบ้านเรือนในบริเวณหัวไร่ปลายนา หรือไปบุกเบิกหาที่ตั้งบ้านเรือนและชุมชนใหม่ที่ไกลออกไปซึ่งมีความอุดมสมบูรณ์กว่า ดังนั้น คำบอกเล่าเกี่ยวกับสภาพทรัพยากรธรรมชาติในอดีตของผู้อาวุโสในพื้นที่วิจัยทั้งหมด จึงเป็นคำบอกเล่าถึงความอุดมสมบูรณ์ ซึ่งชาวบ้านส่วนใหญ่สามารถใช้ทรัพยากรธรรมชาติที่มีความอุดมสมบูรณ์เป็นแหล่งเลี้ยงชีพได้อย่างพอเพียง

เจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411-2453) พระองค์ต้อง ใช้เวลาถึง 77 วัน จึงสามารถเดินทางจากกรุงเทพฯ ถึงอุบลราชธานีได้ และเส้นทางดังกล่าวนี้ไม่สามารถใช้การได้ในฤดูฝน (ชุมพล แนวจำปา , 1986)

“---สาเหตุที่อพยพมาอยู่ที่นี่เพราะมีคนเล่าลือว่าทางภูเขี้ยว ภูเวียงดินดำน้ำชุ่ม โคกกว้าง มั่นอุดมสมบูรณ์มาก ป่าอุดมสมบูรณ์ มีป่าไม้ จักจั่น กบ เขียด สัตว์ป่ามีมาก พวกเสือโคร่ง เสือเหลืองก็มี ชาวบ้านก็หากินตามนา หาปลามา ไม่มีคนซื้อคนขาย หามาแค่ได้กิน ถ้าจับมามากไม่รู้จะขายให้ใคร เพราะต่างคนต่างได้มา ไม่มีที่ขายให้กัน มีแต่เอามากิน หากินตามห้วยนกเขาชั้นนี้แหละ แต่ก่อนเป็นห้วยลึกท่วมหัว มีต้นไม้งดงามตามริมห้วย มีรากไม้โผล่ขึ้นมา เด็กๆ ก็ใช้เป็นไม้กระโดดน้ำเล่น ---” (บ้านหนองหิน ขอนแก่น)

“---แต่ก่อนพากันหาปลากินกันเอง หาไคร่หามัน หวานแหหาปลาได้ไม่อึด ปลามีแต่ตัวสวยงาม น้ำใสมองเห็นตัวปลา น้ำสะอาดมองเห็นทุกแนวทุกอย่าง ตอนเย็นปลาชอบ จะมารวมตัวกันเหมือนกองปลวก ตอนบ่ายตอนเช้าปลาจะเยอะมาก เวลาทำงานบุญฐานชาวบ้านจุดพลุเสียงดัง ปลาทกใจกระโดดขึ้นจากหนองน้ำ ตอนกลางคืนจะมองเห็นชาวบ้านจุดไฟไฟ มองเห็นดวงไฟเป็นจุดๆ หมู่บ้านอื่นก็มาหาปลาเหมือนกัน---” (บ้านหนองลาย มหาสารคาม)

“---ป่าดงถ้าเสืออยู่ห่างจากหมู่บ้าน 2 กิโลเมตร ป่าดงถ้าเสือแต่ก่อนมีเสือชุกชุม มีสัตว์ป่ามากมาย กวาง ชะนี ผึ้งช้าง ควายป่า หมูป่า มันมักจะออกจากป่ามาหากินบริเวณริมฝั่งแม่น้ำโขงอยู่เป็นประจำ จนชาวบ้านเรียกว่า ดงถ้าเสือ เพราะเป็นถิ่นอาศัยของเสือที่สำคัญในละแวกนี้---” (บ้านห้วยหวด นครพนม)

ทุนความรู้และวัฒนธรรม

ทุนความรู้ที่สำคัญคือความรู้เกี่ยวกับการประกอบอาชีพและความรู้เกี่ยวกับธรรมชาติ ซึ่งมีความสัมพันธ์กันอย่างแนบแน่น การประกอบอาชีพที่สำคัญของชาวอีสานคือการทำนา ซึ่งชาวบ้านจะมีความรู้เกี่ยวกับการทำนาอย่างละเอียดลึกซึ้งเพราะผ่านกระบวนการปฏิบัติจริงมาตั้งแต่บรรพบุรุษ สามารถนำมาใช้ในวิถีการผลิตได้อย่างสอดคล้อง เช่น ความรู้เกี่ยวกับการทำเครื่องมือที่ใช้ในการทำนาทุกขั้นตอน ความรู้เกี่ยวกับพันธุ์ข้าว เช่น ความรู้ในการคัดเลือกสายพันธุ์และเมล็ดพันธุ์ ความรู้ในการเลือกพันธุ์ข้าวที่เหมาะสมกับสภาพพื้นที่ ความรู้ที่จะปลูกข้าวไว้หลายๆ พันธุ์เพื่อประกันความเสี่ยงจากความไม่แน่นอนของฤดูกาลและภูมิอากาศ นอกจากนี้ ยังมีความรู้

ในขั้นตอนของการปลูก การดูแล การเก็บเกี่ยว เป็นต้น บางครั้งความรู้เหล่านี้จะถ่ายทอดผ่านบุญประเพณี คำสอน จนแยกไม่ออกจากทุนวัฒนธรรม เช่น การใช้บุญประเพณีเป็นสัญญาณบ่งบอกถึงการเริ่มต้นหรือการจบลงของกระบวนการผลิตในบางขั้นตอน ซึ่งหากทำล่าช้าออกไป อาจก่อผลเสียหายได้

“---ปฏิทินการผลิตของชาวบ้าน เขาจะทำนายไปจนถึงบุญข้าวสาก (ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 10) ถ้าเลยบุญข้าวสากไปแล้วปักดำก็จะได้ผลผลิต ปักดำไปข้าวก็ไม่แตกกอ เพราะมันใกล้ถึงช่วงที่ข้าวนาปีจะเริ่มออกรวงแล้ว ข้าวนาปีมันเป็นข้าวที่ออกรวงตามฤดูกาล พอถึงช่วงฤดูของมันก็ออกรวง ถ้าเราปักดำหลังบุญข้าวสากไปแล้ว มันมีเวลาสะสมอาหารน้อยเกินไป ถึงจะแตกรวงออกมาก็มีแต่ข้าวเม็ดลีบ ปลูกไปก็ไม่ได้ผล ผู้เฒ่าถึงมีข้อห้ามปักดำหลังบุญข้าวสากแล้ว---“

“---แต่ก่อนเวลาลงนา วันแสมกนา (วันแสมกนาขวัญ)จะตรงกับวันขึ้น 3 ค่ำ เดือน 3 ชาวบ้านก็จะเอาปุ๋ยคอกมาใส่เนาเอาไว้ เพราะตั้งแต่สมัยพ่อแม่สอนไว้ว่า “เดือนสาม มือออกใหม่สามค่ำ เป็นมือกบมีปาก นาคบมีฐี่ หัวขิงโคเป็นดอก มะขามป้อมสุกหวาน เป็นวันเปิดประตูเล่า ตกปากเล่า ปากแซ่ ให้เอาฝุ่น(ปุ๋ยคอก)ใส่ไฮ่ (ไร่)ใส่เนาเดือ” พ่อแม่พากันถือเป็นประเพณีสืบต่อมา พอถึงวันแสมกนาต้องเอาปุ๋ยคอกมาลงทุ่ง ต้องหาบเอาไปกองไว้ตามทุ่งนาทุกมุม”

“---ประมาณ 50 ปีที่ผ่านมา การทำนาก็ใช้วัวใช้ควายไถนา พอถึงเดือนห้าเดือนหก ก็แบกขวานขึ้นโคก ไปหาไม้มาทำผานไถ หางไถ หาคราด หาแอก พ่อแม่สอนให้ทำมาแบบนั้น ทำมีดเอง ทำคราดเอง มันอยู่ในวิถีชีวิต ทุกวันนี้พวกผมก็ยังทำเป็นอยู่ เพราะว่าเคยทำมาตลอด เพิ่งจะมีรถไถเมื่อไม่นาน ประมาณ 10 กว่าปีที่ผ่านมานี้เอง---“

การทำนาของชาวบ้านในอดีตนั้นใช้พันธุ์ข้าวพื้นเมืองปลูกในที่นา ชาวบ้านสามารถเก็บเมล็ดพันธุ์ไว้เองได้ ซึ่งแบ่งเป็น ข้าวใหญ่ ข้าวกลาง และข้าวดอ (ข้าวเบา) พันธุ์ข้าวพื้นเมืองที่ชาวบ้านเคยใช้ปลูกกันนั้นส่วนใหญ่เป็นข้าวเหนียว สามารถแบ่งตามสายพันธุ์ได้ดังนี้

ข้าวใหญ่ เป็นข้าวที่มีอายุการปลูกนานประมาณ 5 เดือน พันธุ์ข้าวที่ชาวบ้านใช้ปลูกมีดังนี้ ข้าวอีเซ ข้าวขาวทุ่ง ข้าวคำผาย ข้าวอ้าย และข้าวขาวกันดำ เป็นต้น

ข้าวกลาง เป็นข้าวที่มีอายุการปลูกนานประมาณ 4 เดือน ซึ่งพันธุ์ข้าวที่ชาวบ้านใช้ปลูกมีดังนี้ ข้าวขี้ตมกลาง ข้าวสันปาดอง ข้าวขี้ตมดำ ข้าวขี้ตมขน ข้าวเกษตร ข้าวแก่นดู่ ข้าวเล้าแตก เป็นต้น

ข้าวดอก หรือข้าวเบา เป็นข้าวที่มีอายุการปลูกนานประมาณ 3 เดือน ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นพันธุ์ข้าวที่ชาวบ้านใช้ปลูกมีดังนี้ ข้าวปล้องแฉ่ว ข้าวเหลืองบุญมา ข้าวปลาชีว เป็นต้น

“---สมัยก่อนบ้านเรามันเป็นนาเงิน (เงิน) ใช้แต่бакจก (จอบ) ขุดกันกว่าจะเสร็จก็นาน ถ้าตรงไหนมันเป็นทีเงินก็ปล่อยให้มันเงิน แล้วเราก็ใส่ข้าวดอก ถ้าต่ำลงมาอีกแบบหนึ่ง เราก็ใส่ข้าวกลาง ต้องเลือกพันธุ์ข้าวให้เหมาะสมกับภูมิประเทศของเราเอง ถ้าเป็นทุกวันนี้เงินเขาก็ใช้รถไถให้มันเรียบเหมือนกันหมด แล้วก็ใส่ข้าวพันธุ์เดียวคือ กข.6 หมดเลย ถ้าใส่ข้าวเมล็ดใหญ่เขาก็ไม่ซื้อ แม้แต่ข้าวเจ้าแดงเขายังไม่ซื้อเลย ทุกวันนี้ชาวบ้านพากันปลูกแค่ข้าวเจ้ามะลิ กับข้าว กข.6 เท่านั้น---“

นอกจากนี้ยังมีการใช้ทุนความรู้ในการคัดเลือกพันธุ์ข้าวเอาไว้ ซึ่งทุนความรู้นี้ดังกล่าวได้มาจากการปฏิบัติด้วยตนเองอย่างต่อเนื่อง และทุนความรู้ที่ได้รับการถ่ายทอดมาจากบรรพบุรุษ

“---สมัยก่อนจะคัดเลือกพันธุ์ข้าวเก็บไว้เอง จะสังเกตดูว่าทุ่งไหนมันดี ก็เกี่ยวแล้วตากเก็บแยกเอาไว้ไปเป็นข้าวปลูก แยกกองไว้ต่างหาก ก่อนจะดีข้าวใหญ่ในลอมข้าว ก็จะมีพาลูกพาเด็มานั่งเลือกพันธุ์ข้าว รวงไหนมีลักษณะไม่เหมือนเพื่อน ก็ดึงออกเอาขึ้นนำไปสีกิน จะคัดพันธุ์เก็บเอาไว้ทุกปี ทุกวันนี้มันคัดพันธุ์ยาก แม้แต่ข้าวปลูก (ข้าวพันธุ์ส่งเสริมจากทางราชการ) รวงมันก็ยังต่างกันเลย---“

ความรู้ในการวางแผนการผลิตให้เหมาะสมกับจำนวนแรงงานในครัวเรือน เป็นทุนความรู้ที่สำคัญของชาวบ้านในอดีต ซึ่งได้แสดงออกมาในวิธีการคัดเลือกพันธุ์ข้าวที่ใช้ปลูกอย่างหลากหลาย ให้เหมาะสมกับสภาพทางภูมิประเทศของพื้นที่ที่มีความแตกต่างกัน โดยวิธีการปลูกข้าวแบบเดิมนั้น ชาวบ้านจะไม่ไปเปลี่ยนสภาพเดิมของพื้นที่ แต่จะใช้พันธุ์ข้าวที่นำมาปลูกให้เหมาะสม และเลือกพันธุ์ข้าวที่มีอายุการออกรวงแตกต่างกัน ทำให้มีการวางแผนการผลิตได้อย่างเหมาะสมกับจำนวนแรงงานในครัวเรือน และยังเป็นการลดความเสียหายที่อาจเกิดจากภัยแล้งหรือน้ำ

ท่วม ไม่ให้สูญเสียข้าวทั้งหมด นอกจากนี้ยังเป็นการเลือกชนิดข้าวที่ปลูกให้เหมาะสมแก่การใช้ประโยชน์ เช่น เป็นอาหารหลัก ทำขนม ทำบุญ และบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ

“---ข้าวใหญ่ใช้เวลาปลูกนานกว่าข้าวทั่วไปประมาณ 1 เดือน รวมแล้วเป็นเวลานาน 5 เดือน จนหมดเขตฤดูแล้วยังไม่ทันได้เกี่ยวเลย เดือนสิบสองก็ยังไม่เกี่ยวไปจนถึงเดือนสาม เป็นเดือนใบไม้ปง (ต้นไม้ผลิบ) ถึงได้เริ่มเกี่ยว การปลูกข้าวนั้นก็ปลูกแบบนาโครนามัน ดูว่าข้าวพันธุ์ไหนเหมาะกับดินแบบไหนที่อยู่ในพื้นที่นาของตนเอง จะสังเกตจากลักษณะพื้นที่นาของตนเองว่ามันเหมาะสมกับข้าวพันธุ์ไหน ถ้าเป็นดินทรายก็จะใช้ข้าวพันธุ์อื่น ถ้าเป็นนาตมเราก็เอาข้าวใหญ่ลงปลูก เพราะมันเป็นนาแก่นน้ำ (น้ำท่วมขังทุกปี) จะไปเอาข้าวกลางลงปลูก มันก็เกี่ยวไม่ได้ เพราะน้ำมันหลาย ความรู้เหล่านี้ได้ผ่านการทดสอบมาด้วยตนเอง มันรู้ด้วยเหตุผล พ่อแม่ก็พาบอกพาสอน เวลาปลูกก็จะปลูกข้าวทั้ง 3 รุ่น ข้าวใหญ่ ข้าวกลาง ข้าวดอก พอเริ่มทำนา เราจะดำข้าวดอกก่อน ต่อจากนั้นก็ดำข้าวกลาง ถ้าบริเวณไหนเป็นนาเงิน (นาที่สูง) เราก็ดำข้าวดอก ตรงไหนน้ำมากก็ดำข้าวกลาง ส่วนที่ต่ำที่สุดก็จะดำข้าวใหญ่ เวลาเกี่ยวก็เกี่ยวไม่พร้อมกัน พอเกี่ยวข้าวดอกเสร็จ เราก็มาเกี่ยวข้าวกลาง พอเกี่ยวข้าวกลางเสร็จก็มาเกี่ยวข้าวใหญ่ต่อกันไปเลย แต่ก่อนกำลังดำนาอยู่ฟากหนึ่ง แต่อีกฟากหนึ่งข้าวออกรวงแล้ว เพราะใช้ข้าวคนละพันธุ์ พวกที่ออกรวงก่อนเป็นข้าวดอก ถ้าปัจจุบันจะมั่วแต่ทำนาแบบนั้นไม่ทันได้กินหรอก ต้องเกี่ยวข้าวให้เสร็จภายใน 2 วัน เพราะมันจะสุกพร้อมกันหมด เหลืองกรอบ ต้นข้าวล้ม เกี่ยวยาก ใครจะมีที่นามากน้อยเกินกันเป็น 10 ไร่ หรือ 20 ไร่ ก็ต้องเสร็จพร้อมกัน ความแตกต่างที่เห็นได้ชัดเจนระหว่างอดีตกับปัจจุบัน คือ เรื่องแรงงานนี้แหละสมัยก่อนใช้แรงงานของตัวเองในครัวเรือนก็เพียงพอ”

“---ข้าวเก่าจะเป็นข้าวเม็ดดำๆ ชาวบ้านจะปลูกเอาไว้กลางแปลงนา ข้าวอี่เซียวนอนทุ่งมันเป็นข้าวขึ้นผิดฤดูกาลที่แก่ไม่เป็น เพราะฝนฟ้าไม่อำนวยชาวบ้านจึงดำช้ากว่าปกติ อาศัยแต่น้ำค้างน้ำหมอก ทำให้ข้าวออกรวงมาแล้วแก่ไม่เป็น จนถึงช่วงเก็บเกี่ยวแล้วมันก็ไม่เหลือง ชาวบ้านเลยเรียกว่าอี่เซียวนอนทุ่ง เอาไปใช้ทำข้าวเม่า ข้าวเจ้าลอยเป็นพันธุ์ข้าวเจ้า มันมีลักษณะพิเศษคือเมื่อปลูกไปแล้ว พอน้ำมาก ต้นข้าวมันก็จะยืดยาวขึ้นลอยน้ำ ชาวบ้านก็เลยเรียกว่าข้าวเจ้าลอย ข้าวอี่เซียวนอนทุ่งเป็นพันธุ์ข้าวเหนียว เป็นข้าวหนักเม็ดใหญ่ออกสีลายๆ มีอายุหลายเดือนกว่าจะได้เก็บเกี่ยว พอเวลาออก

รวงแล้วมันหนัก ต้นข้าวก็เลยล้มเซไปเซมา ชาวบ้านก็เลยเรียกว่าข้าวอีเซ ข้าวเหลืองทองเป็นข้าวเจ้าพอถึงเวลาข้าวสุกใกล้จะเกี่ยว มันจะเป็นสีเหลืองทองไปหมดทั้งทุ่ง--“

ชาวบ้านในอดีตมีการใช้ทุนความรู้ในการแสวงหาหนทางเพื่อแก้ไขปัญหา เนื่องจากในกระบวนการผลิตในช่วงระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพนั้น ชาวบ้านต้องอาศัยธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเป็นปัจจัยสำคัญ เช่น ถ้าฝนไม่ตกตามฤดูกาล ชาวบ้านก็พยายามแสวงหาหนทางในการแก้ปัญหา ซึ่งชาวบ้านเล่าว่า

“---แต่ก่อนถ้าแล้งมากก็ยังทำนาได้ ชาวบ้านจะเอาไม้กระทุ้งดินให้เป็นหลุมแล้วค่อยเอาต้นกล้าจุ่มน้ำแล้วปักดำ ข้าวก็ยังงามได้รวงข้าวดีเหมือนกัน พันธุ์ข้าวที่ใช้ส่วนใหญ่จะเป็นข้าวดอก เคยทดลองใช้ข้าว กข.6 ก็ทำแบบนี้ได้ แต่ไม่ได้ผลดีเท่ากับใช้ข้าวดอก---“

นอกจากทุนความรู้ที่เกี่ยวข้องกับวิธีการผลิตแล้ว ยังมีทุนความรู้ด้านอื่นๆ ที่ได้รับการถ่ายทอดมา เช่น การเลี้ยงสัตว์ การทอผ้า การจักสาน และการรักษาโรคต่างๆ เช่น โรคตาแดง คอพอก ชาวบ้านก็จะใช้วิธีการรักษาตนเองในหมู่บ้าน มีทั้งหมอธรรม หมอยาพื้นบ้าน มีการเขียนตำรายาถ่ายทอดเอาไว้ด้วย แต่ปัจจุบันไม่มีคนสนใจที่จะสืบทอดความรู้เหล่านี้

ทุนความรู้ของชาวบ้านยังหมายถึงในการดำรงชีวิตและการทำการผลิตที่สอดคล้องกับจังหวะของฤดูกาลและธรรมชาติ และการใช้ทรัพยากรด้วยความเคารพและบำรุงรักษา โดยความรู้นี้บางทีจะการใช้การถ่ายทอดผ่านประเพณีและพิธีกรรมต่างๆ เช่น ประเพณีเกี่ยวกับการเริ่มทำนาหรือวันแสมกนา (วันแรกนาขวัญ) หรือการเลี้ยงผีปู่ตาของชุมชน เป็นต้น

“---วันแสมกนา จะตรงกับวันขึ้น 3 ค่ำ เดือน 3 ก่อนเริ่มลงนาลงสวนก็ต้องมีพิธีเลี้ยงผีตาแสม (ผีนา) จะดูแลผืนดิน ชาวบ้านมีความเชื่อว่าต้องเลี้ยงดูผีตาแสมเพื่อให้ได้ผลผลิตดี โดยการเอาข้าวเมล็ดที่ลีบเอามากองไว้ให้ผีตาแสม--- “

“---หลังจากเก็บเกี่ยวเอาข้าวขึ้นเล้า (ยุ้ง) ชาวบ้านจะไม่เปิดเล้าข้าวจนกว่าจะถึงวันขึ้น 3 ค่ำ เดือน 3 ซึ่งถือว่าเป็นวันเปิดประตูเล้า ก่อนเปิดประตูเล้าข้าว จะต้องฟังเสียงฟ้า

ร้องว่าร้องในทิศไหน ก็จะทำนายว่าปีนี้จะฝนดีหรือไม่ ฝนตกมาจากทิศไหน และยังมี การเลี้ยงผีปู่ตาที่ดูแลฝนป่าที่เป็นแหล่งทรัพยากรของชุมชนด้วย---“

จะเห็นได้ว่า ในอดีต ระบบความรู้ ความเชื่อ ประเพณี วัฒนธรรม และการประกอบ อาชีพจะสอดคล้องกลมกลืนกันอย่างแยกไม่ออก การทำนามิใช่เป็นเพียง “การประกอบ อาชีพ” เท่านั้น แต่เป็นวิถีชีวิตของชาวอีสานทีเดียว

ทุนสังคม

ทุนสังคมหมายถึงระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชนหมู่บ้านเองและกับส่วนที่อยู่นอกหมู่บ้าน ระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชนอีสานถูกกำกับและสืบทอดผ่านประเพณี สุภาชิต คำ สอน ซึ่งเน้นย้ำถึงความสำคัญของการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ในครอบครัว เครือญาติ หมู่บ้าน และ ชาติพันธุ์ ระบบคุณค่าที่เน้นการช่วยเหลือเกื้อกูลกันนี้ มิได้จำกัดขอบเขตอยู่แต่เฉพาะภายในหมู่บ้านเท่านั้น แต่กินพื้นที่กว้างไกลออกไปนอกหมู่บ้านด้วย

ในการผลิตและการดำรงชีวิตของชาวนาอีสาน มีกิจกรรมหลายอย่างที่ไม่สามารถทำสำเร็จได้ด้วยแรงงานของคนในครอบครัวเท่านั้น งานที่ต้องอาศัยแรงงานที่เกินเลยจากแรงงานที่มีอยู่ในครอบครัวจะอาศัยการช่วยเหลือกันแบบลงแขกเอาแรงเป็นพื้น เช่น การดำนา เกี่ยวข้าว ตีข้าว ขนข้าวขึ้นยุ้ง งานบางอย่างต้องใช้แรงงานและการร่วมมือร่วมใจมาก เช่น การตีฝาย การล่าสัตว์ สร้างบ้าน ความจำเป็นในการที่ต้องพึ่งพากันนี้ ได้หล่อหลอมระบบคุณค่าที่ให้ความสำคัญแก่การช่วยเหลือกัน นอกจากนี้ แม้ว่าครอบครัวและชุมชนจะสามารถพึ่งพาและช่วยเหลือกันได้ในระดับหนึ่ง แต่ก็ไม่ได้ทั้งหมด เช่นบางเขตพื้นที่มีความพิเศษทางด้าน แต่อ่อนด้อยทางด้านด้วย ลักษณะของภูมิประเทศ เช่น ดินเค็มทำนาไม่ได้ดี แต่สามารถต้มเกลือได้ หรือน้ำท่วมได้ข้าวไม่เต็มเม็ดเต็มหน่วยในบางปี แต่ก็จับปลาได้มาก เป็นต้น ก็จะมีการแลกเปลี่ยนกัน เช่น แลกเกลือกับข้าว แลกปลากับข้าว เป็นต้น บางเขตลุ่มน้ำมีพืชพันธุ์ หรือทรัพยากรที่เขตอื่นไม่มีหรือมีน้อย และมีความรู้ที่จะแปรทรัพยากรเหล่านั้นมาใช้ให้เป็นประโยชน์ ก็จะมีชาวบ้านจากหมู่บ้านในลุ่มน้ำอื่นมาขอแลก ซึ่งถือว่าเป็นการผลิตเฉพาะอย่างที่มีความชำนาญพิเศษ เช่น การปั้นครกที่บ้านนาดี เพราะมีแหล่งดินเหนียวดี หรือการทำขี้ไต้ที่บ้านหนองพระเพราะมีไม้ยางมาก เป็นต้น

“บ้านหนองพระตอนที่อยู่ที่บ้านจัวโป่งตั้งอยู่ใกล้ลำน้ำพอง มีป่าไม้อุดมสมบูรณ์ มีไม้ยางจำนวนมาก ชาวบ้านจะเอาน้ำมันยางมาผสมกับไม้ผุหรือขี้เลื่อย แล้วห่อด้วยใบ

ตองกุ้งหรือใบพลวงทำเป็นกระบอง (ชี้ได้) เอาไว้แลกเกลือและอาหารยามขาดแคลน--
-ชาวบ้านโนนสว่าง โนนอุดมอยู่ใกล้ลำน้ำเซิน แถวลำน้ำเซินไม่มีต้นยาง จึงมีการแลก
เปลี่ยนกัน ชาวบ้านจากแถบลำน้ำเซินจะเอาข้าว ปลา อาหารมาแลกกระบองจากหมู่บ้าน
ที่ตั้งอยู่แถบลำน้ำพอง แถวตำบลหว้าทอง ตำบลทุ่งชมพู ซึ่งจะมีต้นยางใหญ่เอามา
ทำชี้ได้ได้ เอาไว้จุดเป็นคบไฟให้แสงสว่างเวลาหาปลา”

ในยามที่ประสบปัญหาหนักๆ เช่นน้ำท่วม แล้งจัด ก็สามารถเอาผลผลิตเล็กๆน้อยๆที่หาได้
ไปขอแลกข้าวกับบ้านอื่นที่ทำนาได้ดีในปีนั้น การขอแลกข้าวซึ่งเป็นปัจจัยที่สำคัญที่สุดอย่างหนึ่ง
ในการดำรงชีวิต เป็นแนวปฏิบัติที่เป็นที่ยอมรับกันอย่างกว้างขวางในหมู่ชาวอีสาน

“แต่ก่อนคนที่ไม่มีข้าวก็จะมีมาก คนที่ไม่มีข้าวก็ไม่มีเลย แต่ก็แบ่งปันกัน ถ้าช่วงไหนแล้ง
มากๆ ก็จะมีการแลกเปลี่ยนกัน อย่างแถวมหาสารคามเขาจะหาบมวญึ่งข้าวมาแลก
ข้าวกับพวกเรา เพราะทางนั้นเขาจะแล้งมาก ส่วนพวกเราเมื่อประมาณ 10 ปีมาแล้ว
จะเอาใน [อุบลรัตน์เข็นฝ้าย] ไปแลกข้าว ไปไกลถึงอุบล เดชอุดม ราชสีไศล นครไทย
เหมารถไปกลับคนละ 200 บาท ไปครั้งละ 7-8 วัน ส่วนใหญ่ก็จะไปแถวๆ หมู่บ้านที่
เคยไป หรือขยายไปตามหมู่บ้านใกล้เคียง คนขับรถเขาจะรู้ทางดี ก็จะปล่อยให้คนลง
ตามหมู่บ้านต่างๆ ไม่ค่อยได้เลือกหมู่บ้านก็จะสุ่มเอา ข้าวที่ได้ก็พอได้กิน ไม่ได้เอาไป
รวมกัน จะเป็นของใครของมัน” (บ้านหนองหิน ขอนแก่น)

“[การไปแลกข้าวสมัยก่อน] ไม่มีความลำบากใจเลย ไม่อายเลย เพราะเวลาไปแลกขอ
ข้าว เหมือนการไปเยี่ยมเยียนกันกับญาติพี่น้อง เอาสิ่งของไปฝากไปด่อน เหมือนกับมี
ของฝากซึ่งกันและกัน ชาวบ้านนอกมีน้ำใจ เวลามีปัญหาหรือตกทุกข์ได้ยาก จะช่วย
เหลือกันดี---สมัยก่อนเวลาไป เดินทางลำบากหลายได้ ต้องหาบปลาแดกไปเอา ถ้าผู้
ใดมีเกวียน พวกเขาก็บ่เมื่อยหลาย” (บ้านหนองลาย มหาสารคาม)

การแลกเปลี่ยนและการขอแลกทำให้มีการพัฒนาความสัมพันธ์ที่กว้างไกลออกไป นอก
จากนี้ วิธีการตั้งหมู่บ้านของชาวอีสานที่ได้กล่าวมาแล้วในตอนต้น ซึ่งมีการแตกตัวออกไปหาที่ทำ
กินใหม่ที่อุดมสมบูรณ์กว่า ตั้งเป็นบ้านใหม่ขึ้น หรือการแต่งงาน การผูกเสี่ยว ก็ทำให้คนมีเครือ
ข่ายที่กว้างไกลออกไป ภายใต้รูปแบบวัฒนธรรมชาวอีสานที่มีระบบคุณค่าร่วมกัน ระบบ

ความสัมพันธ์นี้มิได้ถูกตอกย้ำผ่านการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจเท่านั้น ชาวอีสานยังมีประเพณีของการบอญญทอดกฐิน ทอดผ้าป่า ทอดเทียน ไปตามสายญาติ เลี้ยว และหมู่บ้านที่เคยแลกเปลี่ยนกัน หรือตามไปทอดกับพระที่เคยมาอยู่ในหมู่บ้าน นอกจากนี้ หมอพื้นบ้านคนไหนที่มีชื่อเสียง ก็จะไปรักษา พอถึงพิธีไหว้ครูของหมอคนนั้น ชาวบ้านที่เคยรักษาหายก็จะไปร่วมพิธี เป็นการขยายเครือข่ายความสัมพันธ์ออกไป

“การทำบุญประเพณีก็เป็นการทำให้ชาวบ้านมีโอกาสติดต่อสื่อสาร แลกเปลี่ยนผลผลิต ข้าวปลาอาหารกัน มีการทอดกันหลอน ทอดกฐิน ทอดผ้าป่า ทอดเทียน เป็นประเพณีทางศาสนา การทอดกฐินแต่ก่อนก็จะไม่เหมือนเดี๋ยวนี้ ระหว่างทางเดินที่ชาวบ้านแห่ศกฐินไปก็จะมีพวกเลี้ยงวัว เลี้ยงควาย แขนวนเป็นอู [แปล] เล็กๆ ไว้ตามต้นไม้ข้างทาง ปูผ้าไว้ เรามีข้าวต้มหรือขนมเราก็จะใส่ไว้ในอู แจกไปตามรายทาง การไปทอดกฐินส่วนใหญ่จะไปเพราะมีพระที่เคยมาอยู่ในวัดหมู่บ้านเรา แล้วย้ายไปอยู่ที่อื่น เราก็จะตามเอาภูกฐินไปทอดที่นั่น เป็นการเชื่อมสัมพันธ์กัน ข้ามจังหวัดก็มี แล้วทางโน้นก็จะมาทอดที่วัดของเราอีกเช่นกัน พวกทอดเทียนก็เหมือนกัน จะเป็นการแลกเปลี่ยนกัน เวลาเราไปทอดกฐิน ก็จะมีเครื่องภูกฐิน มีเครื่องอัฐบริหาร มีหมอน เสื้อ ข้าวสาร และปัจจัย [เงิน] ส่วนเราจะเอาเครื่องครัวไปด้วยเพื่อทำอาหาร---“ (บ้านหนองหิน ขอนแก่น)

“--- ในด้านการรักษาพยาบาล เช่น การรักษาพยาบาลพื้นบ้าน เขาก็จะบอกต่อๆ กันไปว่ามีหมอยาพื้นบ้านที่ไหนดี เขาก็จะมาหาคนนั้น หมอสู่วัฒน หมอแต่งแก้ หมอเป่า หมอสมุนไพร พวกผีฟ้าก็เหมือนกันพอเวลารักษากันแล้ว ถึงเวลาที่กำหนด เช่น ช่วงสงกรานต์ เขาก็จะกลับมาทำพิธีไหว้ครูกัน บางคนอยู่ต่างจังหวัดไกลๆ ก็ยังมา” (บ้านหนองหิน ขอนแก่น)

กล่าวโดยสรุป ชุมชนอีสานในอดีตก่อนการพัฒนาแบบทันสมัยและการเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้า มีทุนทางสังคมที่เข้มแข็ง ทั้งทุนธรรมชาติ ทุนความรู้และทุนทางวัฒนธรรม ตลอดจนทุนทางสังคม ที่เกื้อหนุนให้ชาวอีสานสามารถเลี้ยงชีพได้อย่างพอเพียง ทุนเหล่านี้มีความประสานกลมกลืน และต่างเกื้อหนุนซึ่งกันและกัน จนบางที่แยกจากกันไม่ออก การเปลี่ยนแปลงอย่างช้าๆ ในสังคมเกษตรกรรมแบบเดิม ทำให้ทุนเหล่านี้ค่อยๆ มีพัฒนาการไปในทิศทางที่สอดคล้องกัน ในภาวะยากลำบากก็ยังสามารถเป็นที่พึ่งของคนในชุมชนได้

2. การปรับตัวของชุมชนและครอบครัวในยุคของการพัฒนาสู่ความทันสมัย

อีสานในยุคของการพัฒนา

การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญในภาคอีสานในช่วงต่อมาก็คือช่วงที่ประเทศไทยเข้าสู่ยุคของการพัฒนาในช่วงประมาณพ.ศ. 2500 เป็นการเปลี่ยนแปลงที่มีจังหวะความเร็วแตกต่างไปจากเดิม เพราะเป็นการเปลี่ยนที่เข้ากระทำจากภายนอก ภาคอีสานซึ่งแต่เดิมไม่ได้รับความสนใจจากรัฐมากนักกลับได้รับความสำคัญมากขึ้น เนื่องจากเป็นภูมิภาคที่ถูกคุกคามจากขบวนการคอมมิวนิสต์ทั้งในประเทศ และในอินโดจีน นอกจากนี้ ยังถูกประเมินว่าเป็นภูมิภาคที่มีความยากจนและล้าหลังมากที่สุด กับทั้งมีจำนวนประชากรมากที่สุดในประเทศ โครงการพัฒนาที่สำคัญๆ คือการสร้างโครงข่ายการคมนาคม ถนนมิตรภาพสร้างถึงจังหวัดนครราชสีมาในพ.ศ. 2498 และต่อมาถึงขอนแก่นในพ.ศ. 2503 นอกจากนี้ ยังมีการสร้างเขื่อนเพื่อการชลประทานและกระแสไฟฟ้า อันเป็นโครงสร้างพื้นฐานที่จำเป็นสำหรับการพัฒนาแบบทันสมัย

ในการเข้าสู่การพัฒนาแบบทันสมัยนั้น รัฐบาลไทยได้รับความช่วยเหลืออย่างมากทั้งในด้านเงินกู้และข้อเสนอแนะด้านการพัฒนาจากต่างประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งประเทศสหรัฐอเมริกาและองค์กรเงินทุนระหว่างประเทศต่างๆ ในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่สอง (พ.ศ. 2510-2514) การช่วยเหลือด้านการพัฒนาของสหรัฐแก่ประเทศไทยยิ่งให้น้ำหนักแก่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นอย่างมาก ดังจะเห็นได้ว่าร้อยละ 37 ของสัญญาให้ความช่วยเหลือทั้งหมดในพ.ศ. 2506 เป็นความช่วยเหลือที่ให้แก่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และต่อมา ในช่วงพ.ศ. 2508-2511 สัดส่วนของความช่วยเหลือต่อภาคอีสานกลับสูงขึ้นถึงร้อยละ 65 ในพ.ศ. 2502 ธนาคารโลกได้แนะนำให้มีการปลูกพืชชนิดอื่นและการเลี้ยงสัตว์ในภาคอีสานเพื่อทดแทนการปลูกข้าว เพราะโดยเงื่อนไขทางภูมิศาสตร์ ธนาคารโลกเห็นว่าภาคอีสานไม่เหมาะสมสำหรับการปลูกข้าวในเชิงพาณิชย์ (Somrudee, 1993)

ความสนใจของรัฐบาลที่จะพัฒนาภาคอีสานมีทั้งเหตุผลทางเศรษฐกิจและทางการเมือง ความเติบโตของตลาดการเกษตรของโลกในทศวรรษ 2490 ได้ถูกผลักดันโดยการฟื้นตัวหลังสงครามโลก ความมั่งคั่งที่ปรากฏขึ้นในยุโรป และความสำเร็จทางเศรษฐกิจของสหรัฐได้สร้างตลาดที่ใหญ่โตสำหรับผลผลิตทางการเกษตรของไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งพืชเศรษฐกิจ การสร้างถนนใหม่ๆ ได้เปิดทางเข้าสู่พื้นที่ป่าหลายแห่ง และได้เปิดทางสะดวกให้แก่ชาวนาที่นำผลผลิตของตนไปยังตลาด

พืชเศรษฐกิจที่สำคัญในอดีตคือปอ ในกลางทศวรรษ 2500 เขตปลูกปอในภาคอีสานได้ขยายจากตั้งแต่ไม่มีพื้นที่ปลูกเลย มาเป็น 205 ล้านไร่ ความต้องการปอในตลาดโลกมีเพิ่มขึ้นเนื่องจากสงครามเวียดนามและประเทศบังคลาเทศซึ่งเป็นผู้ผลิตปอกระเจาที่สำคัญประสบปัญหาอุทกภัยหนัก ทำให้ราคาปอถีบตัวสูงขึ้น เป็นแรงจูงใจอย่างสำคัญที่ทำให้ชาวนาหันมาปลูกปอกันเป็นจำนวนมาก แต่ในช่วงปลายของทศวรรษ 2500 ตลาดปอได้ตกต่ำลง กระสอบป่านซึ่งเคยใช้เพื่อบรรจุข้าวถูกแทนที่ด้วยกระสอบที่ทำด้วยใยสังเคราะห์และระบบการบรรทุกสินค้าแบบใหม่ (Pasuk and Baker, 1995) ความเสื่อมทุดของการปลูกปอยังมีสาเหตุมาจากปัญหาในกระบวนการผลิตซึ่งต้องมีการแช่ปอและลอกปอ ประกอบกับมีการส่งเสริมพืชเศรษฐกิจอีกชนิดหนึ่งคือมันสำปะหลัง (Falvey, 2000)

ในบรรดาพืชเศรษฐกิจทั้งหมดของภาคอีสาน มันสำปะหลังเป็นพืชที่มีการปลูกกันอย่างแพร่หลายที่สุด เขตปลูกปอได้เปลี่ยนมาปลูกมันสำปะหลัง ซึ่งมีความต้องการเพิ่มขึ้นในยุโรป เพื่อเป็นวัตถุดิบที่สำคัญในการผลิตอาหารสัตว์ มันสำปะหลังเป็นที่นิยมปลูกกว้างขวางกว่าปอแก้วเนื่องจากมีกระบวนการผลิตที่ง่ายกว่า นอกจากนี้รถแทรกเตอร์ขนาดใหญ่สามารถนำมาใช้ในการเตรียมดินได้ เป็นการสร้างความสะดวกรวดเร็วในการขยายพื้นที่ ในกลางทศวรรษ 2500 พื้นที่ปลูกมันสำปะหลังในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีประมาณ 77,000 ไร่ พอมานในช่วงต้นของทศวรรษ 2520 พื้นที่ปลูกมันขยายไปเป็น 4.6 ล้านไร่ และต่อมา ในช่วงปลายของทศวรรษ 2520 ก็ขยายไปเป็นถึง 5.9 ล้านไร่ อย่างไรก็ตามนับตั้งแต่กลางทศวรรษ 2530 พื้นที่ปลูกมันสำปะหลังเริ่มลดลงจนในพ.ศ. 2542 พื้นที่ปลูกมันสำปะหลังได้ลดลงเป็น 4.1 ล้านไร่

การขยายตัวของการปลูกพืชเศรษฐกิจเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เขตป่าของภาคอีสานมีการเสื่อมอย่างรวดเร็ว ในพ.ศ. 2504 เมื่อแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่หนึ่งได้ถูกประกาศใช้ พื้นที่ป่าของภาคอีสานมี 44.3 ล้านไร่ ซึ่งคิดเป็นร้อยละ 42 ของพื้นที่ทั้งหมดของภาค แต่พอมานพ.ศ. 2531 พื้นที่ป่าทั้งหมดของภาคลดลงเหลือเพียง 14.8 ล้านไร่ คิดเป็นร้อยละ 14 ของพื้นที่ทั้งหมด เท่านั้น แต่การปลูกพืชเศรษฐกิจมิได้เป็นสาเหตุเดียวที่ทำให้พื้นที่ป่าลดลง สาเหตุที่สำคัญอื่นๆ คือการให้สัมปทานตัดไม้ ยุทธศาสตร์ในการปราบคอมมิวนิสต์ การเพิ่มขึ้นของประชากร การสร้างเขื่อนและความสำเร็จในการปราบโรคมาลาเรีย (เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง, 2534) การตัดไม้ในระบบสัมปทานทำให้ชาวนาสามารถบุกเบิกที่ดินต่อได้ง่ายขึ้น อัตราการเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วของพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจในระหว่างพ.ศ. 2516-2521 สอดคล้องกับอัตราการเพิ่มขึ้นในพื้นที่ป่าที่ได้รับสัมปทาน ในพ.ศ. 2536 เมื่อมีการยกเลิกการให้สัมปทานทำไม้ทั่วประเทศ พื้นที่ป่าของภาคตะวันออกเฉียงเหนือเหลืออยู่เพียงร้อยละ 12.72 ของพื้นที่ทั้งหมดของภูมิภาคนี้เท่านั้น

การปรับตัวของครอบครัวและชุมชนในยุคของการพัฒนาสู่ความทันสมัย

จากข้อมูลภาพรวมของภาคอีสานที่กล่าวมาในตอนก่อน จะเห็นได้ว่า ในช่วงประมาณ พ.ศ. 2500 ซึ่งเป็นช่วงแห่งการเร่งรัดพัฒนาประเทศและชนบทตามแนวทางการพัฒนาแบบทุนนิยม ภาคอีสานได้มีการเปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก จริงๆแล้ว ภาคอีสานได้ถูกดึงเข้ามาใกล้ชิดกับศูนย์กลางเศรษฐกิจไทยมาตั้งแต่เมื่อเส้นทางรถไฟได้เชื่อมภูมิภาคนี้เข้ากับภาคกลางและกรุงเทพฯ และชาวอีสานก็ได้มีการผลิตข้าวเพื่อการค้ามากขึ้นแบบที่ไม่เคยทำมาก่อน แต่การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญจะมาในระยะหลัง ในช่วงที่มีการส่งเสริมให้ชาวอีสานปลูกพืชเศรษฐกิจเพื่อขายโดยเฉพาะเป็นพืชที่บริโภคไม่ได้ และไม่มีรากทางวัฒนธรรมการเกษตรในภูมิภาคนี้มาก่อน ผลผลิตจากการเพาะปลูกพืชเหล่านี้ถูกส่งออกขายในต่างประเทศ ได้แก่ อเมริกาใต้ ออสเตรเลีย เป็นต้น เครือข่ายการคมนาคมขนส่งที่มีมากขึ้นนับตั้งแต่การสร้างถนนมิตรภาพมาถึงจังหวัดนครราชสีมาใน พ.ศ. 2498 และ ขอนแก่น ในพ.ศ. 2503 ยิ่งทำให้การขนส่งสินค้าและพืชเศรษฐกิจทำได้สะดวกกว่าเดิม การให้สัมปทานไม้ทำให้การถากถางป่าต่อเป็นไร่นาทำได้ง่ายขึ้น นอกจากนี้ รัฐยังจัดให้มีการสร้างเขื่อน ฝาย และอ่างเก็บน้ำมากขึ้น ทั้งเพื่อผลิตกระแสไฟฟ้าและเพื่อปรับปรุงประสิทธิภาพในด้านเกษตรกรรม รวมทั้งการแนะนำและส่งเสริมเทคโนโลยีใหม่ๆในการผลิตอีกด้วย

ในตอนต่อไปนี้ ผู้วิจัยจะกล่าวถึงการปรับตัวของชุมชนและชาวนาอีสานในยุคแห่งการเปลี่ยนแปลงนี้ กรณีศึกษาที่ยกมาจะเลือกตามประเด็นหลักที่สำคัญที่พบในพื้นที่วิจัย ได้แก่ การปรับตัวของชุมชนที่ถูกอพยพจากการสร้างเขื่อนอุบลรัตน์ในยุคต้นของการพัฒนาแบบทันสมัย การปรับตัวของชุมชนและครัวเรือนเมื่อเข้าสู่ระบบการผลิตเพื่อการค้า นับตั้งแต่ การผลิตข้าว แดง กวาว และอ้อย ในบางพื้นที่การขยายตัวของเมืองก็ทำให้ชีวิตในชุมชนต้องเปลี่ยนแปลงไป นอกจากนี้ยังมีกรณีการปรับตัวเมื่อชาวนาประสบกับภาวะวิกฤติ กรณีศึกษาเหล่านี้ จะแสดงให้เห็นว่า ชุมชนและทุนชุมชนยังมีศักยภาพอยู่หรือไม่ เมื่อเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงต่างๆ

กรณีศึกษาที่ 1 การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานขนาดใหญ่ของรัฐ และการปรับตัวของชุมชน

ดังได้กล่าวไว้ในตอนต้น แม้ว่าภาคอีสานจะเป็นภาคที่ยากจนและมี “ระดับการพัฒนา” ที่ล้าหลังกว่าภาคอื่นๆ แต่ก็ได้หมายความว่าภูมิภาคนี้จะถูกละเลยจากภาครัฐ ในทางตรงกันข้าม ภาคอีสานได้รับความใส่ใจจากรัฐบาลในกระบวนการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัยมากขึ้นเป็นอันดับต้นๆ ด้วยเหตุผลด้านการเมืองและขนาดของประชากรของภูมิภาคนี้ การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานที่สำคัญใน “ยุคแห่งการพัฒนา” ภายใต้รัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ นอกจากการสร้างถนนเชื่อมโยงกับภาคกลางอันได้แก่ถนนมิตรภาพแล้ว ยังมี โครงการสร้างเขื่อนขนาดใหญ่เพื่อผลิตกระแสไฟฟ้าและเพื่อการชลประทาน คือ เขื่อนอุบลรัตน์ ซึ่งตั้งอยู่ที่อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น นอกจากเขื่อนขนาดใหญ่นี้ ก็ยังมีเขื่อนขนาดกลาง และขนาดย่อม กระจายอยู่ในส่วนต่าง ๆ ของภูมิภาค

เขื่อน อ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่ และระบบชลประทาน เป็นโครงสร้างพื้นฐานที่เป็นรูปธรรมหนึ่งของการพัฒนาแบบทันสมัย ซึ่งได้ส่งผลกระทบต่อชุมชน รวมทั้งวิถีชีวิตของประชาชนที่อยู่ในบริเวณใกล้เคียงเป็นอย่างมาก ในที่นี้จะกล่าวถึงผลกระทบและการปรับตัวของชุมชน โดยอาศัยข้อมูลจากการศึกษาที่บ้านหนองพระ อ.ภูเวียง จ.ขอนแก่น อันเป็นบ้านที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนอุบลรัตน์ซึ่งเป็นเขื่อนขนาดใหญ่ ตั้งแต่ยุคเริ่มต้นของการพัฒนาตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่หนึ่ง

เขื่อนอุบลรัตน์และการปรับตัวของบ้านหนองพระ

เขื่อนอุบลรัตน์เป็นเขื่อนเอนกประสงค์ขนาดใหญ่ มีพื้นที่ผิวน้ำประมาณ 410 ตารางกิโลเมตร หรือประมาณ 256,000 ไร่ เขื่อนเริ่มก่อสร้างใน พ.ศ. 2507 และสร้างเสร็จใน พ.ศ. 2508 แต่การเตรียมการสำรวจและการตัดไม้ออกจากพื้นที่อ่างเก็บน้ำได้กระทำกันมาก่อนหน้านั้นประมาณ 4 ปี การสร้างเขื่อนนี้ ยังต้องอพยพโยกย้ายครัวเรือนชาวนาออกจากบริเวณที่น้ำจะท่วม ประมาณ 4,000 ครัวเรือน โดยทางราชการได้ก่อสร้างนิคมสร้างตนเองขึ้น 2 แห่ง คือ นิคมสร้างตนเองบ้านโคกสูง ต.โคกสูง อ.อุบลรัตน์ จ.ขอนแก่น และนิคมสร้างตนเองน้ำพอง อ.น้ำพอง จ.ขอนแก่น ซึ่งสามารถรองรับครัวเรือนที่จะถูกน้ำท่วมได้ประมาณ 2,700 ครัวเรือน สำหรับผู้ที่ไม่เข้าไปอยู่ในนิคม ทางราชการจ่ายค่าชดเชยให้ประมาณ 450-600 บาทต่อไร่ (อัตราที่จ่ายในแต่ละแห่งไม่เท่ากัน) ซึ่งเป็นค่าชดเชยที่ต่ำมาก เมื่อเทียบกับราคาที่ดินในสมัยนั้น เพราะที่ดิน

บริเวณที่ถูกน้ำท่วม เป็นที่ลุ่ม ดินดีและมีแหล่งน้ำเพื่อการเกษตรและแหล่งอาหารตามธรรมชาติ อย่างอุดมสมบูรณ์เนื่องจากอยู่ใกล้ลำน้ำพอง ลำน้ำเชิญ และลำพะเนียง ชาวบ้านต่างบอกเล่า ตรงกันว่า ในช่วงที่ดินรนออกไปแสวงหาที่ทำกินใหม่ ซึ่งต้องเดินทางไปยังที่ต่าง ๆ และยังต้องจ่ายเงินค่ารถเพื่อขนย้ายข้าวของต่าง ๆ ก็แทบจะใช้เงินค่าชดเชยไปจนหมด เหลือเงินไว้ซื้อที่ดินใหม่ไม่เท่าไร พวกที่น้ำท่วมมาและบ้านเรือนส่วนใหญ่จึงยากลำบากมาก

การอพยพหนีน้ำท่วมและการสร้างชุมชนขึ้นใหม่

บ้านหนองพระ เป็นหมู่บ้านที่ก่อตั้งขึ้นโดยผู้ที่อพยพหนีน้ำท่วมมาจากหมู่บ้านเดิมซึ่งปัจจุบันจมอยู่ใต้เขื่อนอุบลรัตน์ จาก 3 หมู่บ้านด้วยกัน คือ บ้านจั่วโป่ง บ้านกุดหิน และบ้านกุดปลาเผา โดยแรกเริ่มมีมาตั้งบ้านเรือนกันเพียง 18 ครัวเรือน ในประมาณปีพ.ศ. 2503-2506 ทางราชการได้มีการสำรวจและตัดไม้ออกจากป่าเพื่อเตรียมการก่อสร้างเขื่อนอุบลรัตน์ และต่อมาในปีพ.ศ. 2507 ก็ได้เริ่มการก่อสร้าง แต่ทางการกลับมิได้ให้ข้อมูลที่ชัดเจนเพียงพอแก่ชาวบ้านซึ่งบ้านเรือนและไร่นาจะถูกน้ำท่วม ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ชาวบ้านที่อพยพมาตั้งถิ่นฐานบริเวณรอบอ่างเก็บน้ำของเขื่อนอุบลรัตน์พบว่า แม้ในช่วงระยะเวลาที่เขื่อนก่อสร้างไปมากแล้ว ชาวบ้านส่วนใหญ่ก็ยังไม่เชื่อว่า บ้านเรือนไร่นาของตนจะถูกน้ำท่วม จึงมิได้มีการเตรียมการแต่อย่างใด ทางราชการได้จัดสร้างนิคมสร้างตนเอง ซึ่งสามารถรองรับครัวเรือนที่จะถูกน้ำท่วมได้ 2700 ครัวเรือน จาก 4000 ครัวเรือน (ร้อยละ 67) โดยเลือกครัวเรือนจากความสมัครใจและจากนั้นจึงใช้วิธีการจับสลาก แต่อย่างไรก็ตาม ก็มีครัวเรือนบางส่วนซึ่งไม่ต้องการย้ายเข้าไปอยู่ในนิคม เนื่องจากเห็นว่าที่ดินในนิคมเป็นที่ดอน ดินเป็นดินลูกรัง ไม่เหมาะแก่การทำการเกษตร หากเข้าไปอยู่ก็คงจะอดอยาก

เนื่องจากความไม่ชัดเจนของข้อมูล ประกอบกับประสบการณ์อันจำกัดของชาวบ้าน ทำให้ส่วนใหญ่คิดว่า อย่างไรเสียหมู่บ้านและไร่นาซึ่งอยู่ห่างไกลจากบริเวณพื้นที่ก่อสร้างเขื่อนคงไม่ถูกน้ำท่วม ซึ่งเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ชาวบ้านยอมรับค่าชดเชยจำนวนน้อยมากเมื่อเทียบกับราคาที่ดินที่ต้องสูญเสียไป ทั้งนี้ ยังไม่นับความเสียหายอันเกิดจากการแตกสลายของชุมชน และแหล่งทำมาหากินจากธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์

สำหรับครัวเรือนทั้ง 18 ครัวเรือน ที่พากันมาตั้งบ้านหนองพระนี้ อพยพมาจาก 3 หมู่บ้าน คือบ้านจั่วโป่งประมาณ 10 ครัวเรือน บ้านกุดปลาเผาประมาณ 5-6 ครัวเรือน และบ้านกุดหิน 3 ครัวเรือน เป็นกลุ่มที่ทำนาอยู่โคกเดียวกันซึ่งบางส่วนน้ำท่วมไม่ถึง ชาวบ้านเหล่านี้ต่างได้รับเงินชดเชยจากทางราชการแล้ว แต่ก็ไม่มีเงินเพียงพอที่จะไปซื้อที่ดินใหม่ที่อื่น ประกอบกับมีที่

ดินบางส่วนของตนที่น้ำท่วมไม่ถึงเหลืออยู่ เป็นที่หัวไร่ปลายนาซึ่งที่ดินเป็นที่ป่ายังไม่ได้แผ้วถางแม้มีการจับจองไว้แล้ว บางส่วนก็เป็นที่ดินของคนอื่นที่อพยพไปแล้ว หรือที่ป่าที่ยังไม่มีผู้จับจอง ชาวบ้านกลุ่มนี้ก็พากันปักหลักกำหนดเขตแดน ถ้าเป็นพื้นที่ที่เจ้าตัวเป็นเจ้าของมาแต่เดิมก็ใช้เขตแดนเดิม ถ้าเป็นที่ไม่มีเจ้าของมาแต่เดิม ก็ปักหลักเขตแดนใหม่ การจับจองที่ดินนี้ ถ้ามีคนจับจองแล้วผู้มาทีหลังก็จะไม่ไปจับจองซ้ำ การจับจองที่ดินจึงเป็นไปอย่างเรียบร้อย ไม่มีข้อบาดหมางกัน อดีตผู้ใหญ่บ้านซึ่งเป็นหนึ่งในผู้ก่อตั้งหมู่บ้านเล่าว่า

“---ทางราชการบอกชาวบ้านให้อพยพไปอยู่ในบริเวณที่ทางรัฐจัดไว้ให้ คือนิคมสร้างตนเองที่บ้านโคกสูง อำเภออุบลรัตน์ เขาก็บอกว่าให้พาชาวบ้านไปอยู่ที่นั่นทั้งหมด แต่ผมเห็นว่ามันมีนาที่เป็นหัวไร่ปลายนาเกาที่น้ำท่วมไม่ถึงอยู่ ผมเลยพาเพื่อนบ้านมาตั้งหมู่บ้านอยู่ที่นั่น แล้วก็เลยตั้งเป็นบ้านหนองพระขึ้นมา---“

การที่ชาวบ้านมาตั้งบ้านเรือนอยู่ที่บ้านหนองพระนี้ ทำให้นายอำเภอไม่พอใจว่าชาวบ้านไม่อพยพไปอยู่ในที่ที่ทางราชการจัดไว้ให้ หรือรับเงินค่าชดเชยไปแล้ว ยังไม่อพยพหนีไป และตำหนิผู้นำในหมู่ผู้อพยพ ซึ่งเคยเป็นผู้ใหญ่บ้านบ้านจิวโป่ง ซึ่งถูกน้ำท่วมมาก่อน แต่ผู้ใหญ่บ้านก็ต่อว่านายอำเภอกลับไปเช่นกัน ว่าได้ค่าชดเชยน้อยขนาดนี้ จะให้ชาวบ้านทำอย่างไร และพวกชาวบ้านก็ยืนยันที่จะตั้งถิ่นฐานอยู่ในที่ที่เขาเลือกแล้ว

“---นายอำเภอก็มาตำหนิผมว่า คุณทำไมไม่ไปอยู่ในที่ดินที่เขาจัดไว้ให้ คุณมาเจาะป่าอยู่ได้ยังไง เขาให้ค่าชดเชยไปแล้ว ยังมาอยู่ทำไม ผมก็เลยตอบว่า จะให้ผมไปยังไย คนที่น้ำไม่ท่วม นาเขาก็กินเหลืออยู่ เขาก็ไม่ไปไหนหรอก เขาก็อยากอยู่ที่นี้ ผมก็ว่าให้นายอำเภอไป เขาให้ค่าชดเชยแค่ไร่ละ 500 บาท บางบ้านได้ไร่ละ 480 บาท ที่นาปลูกข้าวได้เป็นพัน ก็ได้เงินแค่ไร่ละ 500 บาทเท่านั้นแหละ---“

เนื่องจากที่ดินที่อยู่รอบบ้านหนองพระส่วนใหญ่เป็นที่นาแต่เดิม⁴ ชาวบ้านจึงไม่ต้องถางป่าเพิ่มมากนัก เว้นแต่การตัดไม้จากที่หัวไร่ปลายนามาปลูกสร้างบ้านเรือน แต่หลังจากที่จับ

⁴ ลักษณะพื้นที่ของชุมชนใหม่รอบอ่างเก็บน้ำเหนือเขื่อนอุบลรัตน์จะแตกต่างกันไป บางหมู่บ้านผู้อพยพจะต้องทำการถางป่า เพราะน้ำท่วมไปถึงบริเวณที่เป็นป่า เช่น บริเวณทิศเหนือและตะวันตกเฉียงเหนือของอ่างอุบลรัตน์ ดังปรากฏในงานของ Maniemai (2002)

จองที่ดินเรียบร้อยแล้ว ชาวบ้านกลับมารู้ทีหลังว่า ที่ดินตามขอบอ่างเก็บน้ำเหนือเขื่อนอุบลรัตน์นั้นได้ถูกการไฟฟ้าฝ่ายผลิตอ้างสิทธิ์ครอบครองไว้แล้ว ซึ่งที่ดินเหล่านี้ชาวบ้านจะต้องเสียเงินค่าเช่าที่ให้แก่การไฟฟ้าไร่ละ 20 บาท ซึ่งเป็นการสร้างปัญหาซ้ำซ้อนให้แก่ชาวบ้าน คือ สูญเสียที่ดินจากการสร้างเขื่อนมาแล้ว พอมาจับจองที่ใหม่ ก็ถูกอ้างสิทธิ์ซ้ำซ้อนอีก แต่ชาวบ้านก็ไม่มีหนทางที่จะต่อสู้เรียกร้องอะไร

สำหรับที่ดินที่ใช้ปลูกสร้างบ้านเรือนนั้น ได้มีการกันไว้ส่วนหนึ่ง สำหรับตั้งเป็นชุมชน โดยการถางที่ดินที่แต่เดิมเป็นที่หัวไร่ปลายนา จัดที่ดินเป็นล๊อค ๆ สำหรับปลูกบ้าน

“ชาวบ้านมีการจัดทำแผนผังในการปลูกบ้านด้วย จัดแบ่งเส้นทางเพื่อทำถนนเอาไว้ด้วย เจ้าหน้าที่จากทางรัฐชมว่า จัดไว้เป็นล๊อค ๆ ดี พอตั้งบ้านเรือนมาได้ระยะหนึ่งแล้วประมาณ พ.ศ. 2516 ทางที่ดินก็มาออก น.ส.3 ให้ตามล๊อคที่ชาวบ้านแบ่งไว้ ปัจจุบันที่อยู่อาศัยได้โฉนดเป็นครุฑแดงหมดแล้ว”

ชาวบ้านที่อพยพมาตั้งหมู่บ้านหนองพระ มาจาก 3 หมู่บ้าน คือ บ้านจิ้งโง่ง บ้านกุดปลาเผ่า และบ้านกุดหิน พอเริ่มตั้งเป็นหมู่บ้านได้ไม่นาน ทางอำเภอก็เข้ามาจัดการเลือกตั้ง โดยแจ้งให้ชาวบ้านทราบว่าหมู่บ้านเดิมถูกยุบไปแล้ว ผู้ใหญ่บ้านก็ต้องถูกยุบไปด้วย แล้วถามชาวบ้านว่าจะให้ใครมาเป็นผู้ปกครองจึงจะดี ชาวบ้านก็พากันบอกว่า ให้คนเก่าเป็น คือผู้ใหญ่ดิษฐ์ ซึ่งเคยเป็นผู้ใหญ่บ้านจิ้งโง่งมา 7 ปี ก็ได้รับเลือกให้เป็นผู้ใหญ่บ้านหนองพระ ปฏิบัติหน้าที่อยู่ 20 ปี จนเกษียณอายุ

การสร้างวัดและโรงเรียน

แม้จะมีผู้ใหญ่บ้านของหมู่บ้าน ซึ่งทางราชการให้การรับรอง แต่การตั้งเป็นบ้านหรือชุมชนของชาวอีสาน จะยังไม่สมบูรณ์ ถ้าปราศจากวัด และโรงเรียน วัดของบ้านหนองพระชื่อว่า “วัดศิลาอาสน์” ซึ่งเป็นชื่อของวัดเก่าที่บ้านจิ้งโง่งนั่นเอง วัดศิลาอาสน์บ้านหนองพระ “ย้ายมาพร้อม ๆ กับการย้ายหมู่บ้านเมื่อพ.ศ. 2509” โดยชาวบ้านได้ขนย้ายไม้เก่าจากวัดเดิมมาใช้ในการสร้างวัดที่หมู่บ้านใหม่ วัดศิลาอาสน์ที่บ้านจิ้งโง่งตั้งอยู่ในบริเวณหินโคกลูกรัง พอมาตั้งที่บ้านใหม่ ที่ตั้งวัดก็เป็นหินลูกรังเหมือนเดิม ชาวบ้านจึงตั้งชื่อเดิม วัดศิลาอาสน์เป็นวัดธรรมยุติกนิกาย พระที่เคยจำพรรษาอยู่ที่วัดที่บ้านเดิมได้ลาสิกขาไป ชาวบ้านจึงได้นิมนต์พระรูปใหม่มาจำพรรษาที่นี่ ในพ.ศ. 2510 หนึ่งปีหลังจากสร้างวัด พระที่มาอยู่ใหม่ได้พาชาวบ้านย้ายวัดออกจากชุมชนไปสร้างอยู่ใน

ปา และก็อยู่ที่นั่นมาจนทุกวันนี้ พระเจ้าอาวาสเป็นพระที่มาจากวัดถ้ำกองเพล เป็นวัดของหลวงปู่ขาว พื้นที่วัดมีประมาณ 80 ไร่ ปัจจุบันมีพระ 7 รูป ชาวบ้านเล่าอย่างภาคภูมิใจว่า “ในเขตอำเภอภูเวียงนี้ ก็มีหมู่บ้านนี้แหละที่ไปวัดมากที่สุด”

สำหรับโรงเรียนบ้านหนองพระนั้น เริ่มเปิดสอนใน พ.ศ. 2509 พร้อม ๆ กับการตั้งหมู่บ้าน โดยเป็นโรงเรียนที่ย้ายมาจากโรงเรียนบ้านจิวโป่ง มีครูคนเก่าที่เคยสอนที่นั่นก็ย้ายมาเปิดโรงเรียนบ้านหนองพระด้วย เริ่มแรกมีครูสอนเพียง 2 คน เพราะในช่วงเริ่มตั้งหมู่บ้าน มีชาวบ้านอาศัยอยู่ไม่กี่คน 20 หลังคาเรือน และมีเด็กนักเรียนประมาณ 30 คน เปิดสอนถึงชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 ปัจจุบันโรงเรียนบ้านหนองพระมีครู 5 คน นักเรียน 98 คน เปิดสอนตั้งแต่ชั้นอนุบาลถึงประถมศึกษาปีที่ 6

จะเห็นได้ว่า ชาวบ้านจากทั้ง 3 หมู่บ้าน สามารถสร้างชุมชนขึ้นมาใหม่ได้ภายในระยะเวลาเพียง 2 ปี หลังจากสูญเสียหมู่บ้าน และที่ทำมาหากินดั้งเดิมไป ชาวบ้านสามารถตกลงกันในเรื่องปัจจัยการผลิตที่จำเป็นของทุกครัวเรือน คือ ที่ดินทำกิน มีการจัดวางระบบจัดสรรที่ดินเพื่อปลูกสร้างบ้านเรือนอย่างลงตัว ปราศจากความขัดแย้ง ปลูกสร้างวัดและนิมนต์พระมาจำพรรษาเพื่อเป็นหลักยึดเหนี่ยวทางจิตใจ และสร้างโรงเรียนให้แก่ลูกหลาน โดยในระยะแรก บทบาทของทางราชการจะมีน้อยมาก เนื่องจากเป็นชุมชนที่ก่อตั้งขึ้นมาโดยตัวของชาวบ้านเอง ในแบบที่ไม่สอดคล้องกับนโยบายของทางราชการ ที่ต้องการให้ชาวบ้านเข้าไปอยู่ในนิคมสร้างตนเองที่ทางราชการจัดตั้งขึ้นมากกว่า

ในส่วนของบทบาทของทางภาครัฐนั้น นอกจากจะไม่สนับสนุนการตั้งหมู่บ้านของชาวบ้านในบริเวณริมอ่างเก็บน้ำเหนือเขื่อนแล้ว วิธีการปฏิบัติบางประการยังกลับสร้างความสับสนและเสียหายให้แก่ชาวบ้านเสียอีก เช่น การให้ข้อมูลข่าวสารที่ไม่ชัดเจนเกี่ยวกับบริเวณและช่วงเวลาที่น่าในเขื่อนจะท่วม ทำให้ชาวบ้านในตอนแรก ๆ ไม่เชื่อว่า น้ำจะท่วมหมู่บ้านของตน เนื่องจากไม่เคยรับรู้หรือมีประสบการณ์เกี่ยวกับเขื่อนขนาดใหญ่มาก่อน จึงไม่เชื่อว่าเขื่อนจะกั้นน้ำได้ในปริมาณมหาศาลเช่นนั้น จึงนิ่งนอนใจ ไม่รีบขยับขยายหาที่ดิน บางส่วนก็รับเงินค่าชดเชยจำนวนน้อยนิดอย่างง่าย ๆ เพราะคิดว่าคงได้เงินมาฟรี ๆ ไม่ต้องเสียที่ดิน (เพราะน้ำคงท่วมไม่ถึง) นอกจากนี้พอเริ่มจับจองที่ดินใหม่ ก็ไม่มีข้อมูลจากทางราชการถึงเขตที่สงวนไว้เป็นพื้นที่รอบอ่างของการไฟฟ้า การเข้าไปจับจองที่ดินที่ได้ถูกอ้างสิทธิ์ครอบครองไว้แล้วโดยการไฟฟ้าฝ่ายผลิต ทำ

ให้ชาวบ้านเสียประโยชน์ที่อาจจะได้ จากการไปจับจองที่ดินที่อื่น และมีกรรมสิทธิ์เป็นเจ้าของที่ดินอย่างถูกต้องตามกฎหมาย⁵

การปรับตัวในการดำรงชีพของครอบครัว

ชาวนาโดยทั่วไป รวมทั้งชาวนชนบทอีสาน ดำรงชีวิตอยู่ด้วยการอิงกับธรรมชาติแวดล้อมเป็นหลัก ลักษณะของทรัพยากรธรรมชาติหรือทุนธรรมชาติที่เปลี่ยนแปลงไป ย่อมส่งผลถึงวิถีทางในการดำรงชีวิตด้วย หลังจากที่ถูกอพยพออกจากที่ดินเดิมที่มีความอุดมสมบูรณ์ เป็นพื้นที่ลุ่มริมแม่น้ำ ขึ้นมาอยู่ในพื้นที่ที่เป็นดินดอน แม้จะอยู่ใกล้แหล่งน้ำขนาดใหญ่ คือ อ่างเก็บน้ำอุบลรัตน์ แต่เมื่อไม่มีระบบชลประทานในการผันน้ำเข้ามา ที่นาของชาวบ้านหนองพระในระยะแรกตั้งหมู่บ้านก็เป็นนาที่อาศัยน้ำฝนเพียงอย่างเดียว และด้วยเหตุที่ดินมีความอุดมสมบูรณ์ต่ำ เนื่องจากเดิมเป็นบริเวณที่โคก ดินเป็นดินร่วนปนกรวดบ้าง ดินต้นมีความอุดมสมบูรณ์ต่ำบ้าง ทำให้การทำนาไม่ได้ผลดีเท่าที่ควร ดังนั้นอาชีพที่สำคัญของชาวบ้านคือ การทำประมงในเขื่อน ซึ่งในระยะต้น ๆ ของการสร้างเขื่อนจะมีปลาชุมชุมมาก แต่ตัวชาวบ้านเองก็ต้องเรียนรู้ทักษะในการทำประมงแบบที่พวกเขาไม่เคยทำมาก่อน คือ การทำประมงในแหล่งน้ำจืดขนาดใหญ่ และลึก แม้ชาวบ้านจะเคยทำประมงในลำน้ำพองมาก่อน แต่ลักษณะการจับปลาในแม่น้ำกับในอ่างเก็บน้ำของเขื่อนต่างกันมาก แต่ชาวบ้านก็สามารถปรับตัวโดยการค่อย ๆ เปลี่ยนเทคนิค บางส่วนก็ใช้วิธีสังเกตจดจำเอาจากคนต่างถิ่นที่มีความสามารถ และอพยพเข้ามาจับปลาในเขื่อนเป็นอาชีพ ปัจจุบัน การทำประมงในเขื่อนเป็นอาชีพที่สำคัญอย่างหนึ่งของชาวบ้าน นอกเหนือไปจากการทำนา การเลี้ยงสัตว์ การปลูกแตงกวา และการทอเสื่อ

โดยภาพรวมแล้วอาจกล่าวได้ว่า การเปลี่ยนแปลงด้านสภาพแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญของหมู่บ้านที่ถูกอพยพจากการสร้างเขื่อนอุบลรัตน์ มาตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณรอบอ่างอุบลรัตน์ คือการเปลี่ยนแปลงในเรื่องที่ดินและแหล่งน้ำ กล่าวคือ ที่ดินที่เป็นที่ไร่นามีขนาดเล็กลง และมีความอุดมสมบูรณ์ต่ำลง นอกจากนี้ที่สาธารณะและที่ป่ารอบชุมชน ซึ่งตามปกติชาวบ้านจะใช้เป็นแหล่งหาอาหาร รวมทั้งสามารถตากถางเป็นไร่นาเมื่อครอบครัวขยายออก ก็มีขนาดจำกัดลงอย่างมาก เนื่องจากถูกน้ำท่วมไปเป็นส่วนใหญ่ ในส่วนของทรัพยากรน้ำนั้น จะเปลี่ยนจากแม่น้ำลำห้วย กลายเป็นอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่เหนือเขื่อน

⁵ งานวิจัยอื่น ๆ ที่ศึกษาเกี่ยวกับชุมชนซึ่งถูกอพยพจากการสร้างเขื่อนอุบลรัตน์ ได้แก่ Maniemai (2000) และ ศุภสิทธิ์ ศรีสว่าง (2545)

ในสภาพเช่นนี้ ครอบครัวชาวนาจะต้องมีการปรับตัวในด้านการดำรงชีวิตอย่างมาก อย่างไรก็ตาม ชาวนาที่บ้านหนองพระก็สามารถปรับตัวให้สามารถเลี้ยงชีวิตให้รอดได้ในสภาพแวดล้อมใหม่ ลักษณะสำคัญที่พบคือ ประการแรก ในเรื่องของการทำนาปลูกข้าวซึ่งเป็นอาหารหลักนั้น ผู้ที่เลือกมาตั้งถิ่นฐานใหม่ ณ ที่นี้ ทุกครอบครัวจะต้องมั่นใจว่าตนมีที่นาเพียงพอที่จะเลี้ยงครอบครัวให้รอดได้เป็นประการสำคัญ ประการต่อมาคือการมองหาช่องทางในการดำรงชีพจากทรัพยากรธรรมชาติแวดล้อม ณ บริเวณนี้ มีจุดเด่นคือ แหล่งน้ำใหม่ที่มีปลามากมายชุกชุม เมื่อมีข้าว มีปลา มีน้ำ ชาวบ้านอีสานในอดีตก็อุ่นใจได้ว่า จะสามารถนำพาชีวิตของตนและครอบครัวไปรอดแน่ การทำประมงในอ่างเก็บน้ำกลายเป็นวิธีการดำรงชีพใหม่ที่ผสานเข้ามาเสริมให้แก่การทำนาที่ไม่ได้ผลผลิตมากเหมือนแต่ก่อน

เมื่อเวลาผ่านไป และวิถีชีวิตของชาวบ้านได้เข้าผูกพันกับระบบเงินตรามากยิ่งขึ้น ชาวบ้านก็พยายามหาช่องทางอื่น เช่น การปลูกพืชอายุสั้นต่างๆ ในบริเวณพื้นที่รอบอ่าง ซึ่งน้ำจะลดลงในฤดูแล้ง และผืนดินมีความอุดมสมบูรณ์จากตะกอนต่างๆ ที่น้ำพัดมาถมใหม่ทุกปี พืชที่ปลูกก็ขึ้นอยู่กับความต้องการของตลาด โดยอาศัยข้อมูลอันจำกัดของชาวบ้านเอง เช่น จากพ่อค้า เพื่อนบ้าน หรือทางราชการ เช่น บางคนนำผลผลิตไปขายที่ตลาด และเห็นว่ามีชาวบ้านจากที่อื่นนำผลผลิตอย่างอื่นมาขาย และได้ราคาดี ก็เลยพยายามเสาะหาพันธุ์มาปลูกบ้าง เมื่อทำสำเร็จและขายได้ราคาดี เพื่อนบ้านก็จะเลียนแบบปลูกบ้าง จนแพร่หลายล้นตลาด ผลผลิตราคาตก ก็เลิกปลูกไปวนเวียนอยู่เช่นนี้ ข้อมูลจากการวิจัยที่บ้านหนองพระพบว่า นับตั้งแต่ พ.ศ. 2527 ซึ่งได้เริ่มมีการปลูกพืชเศรษฐกิจที่สำคัญคือ ปอ มาจนถึงปัจจุบัน คือ พ.ศ. 2546 ชาวบ้านหนองพระได้ปลูกพืชเศรษฐกิจหลายชนิด มีวงจรของการเริ่มต้น ขึ้นสูง และตกต่ำ ไปตามช่วงเวลา ได้แก่ ปอ แดงไทย มะเขือเทศ ถั่วฝักยาว ถั่วเหลือง จนมาถึงแตงกวาผลใหญ่ ซึ่งกำลังเป็นที่นิยมเพาะปลูกกันอย่างแพร่หลายทั้งหมู่บ้านในปัจจุบัน (ดูรายละเอียดการผลิตแตงกวา ในหัวข้อต่อไป) ซึ่งตัวชาวบ้านเองก็ได้เรียกกระบวนการทำเกษตรแบบนี้ว่า “เกษตรล้มลุกคลุกคลาน” ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความพยายามที่นำไปสู่ความล้มเหลวครั้งแล้วครั้งเล่าของชาวบ้านในการเข้าสู่การผลิตทางการเกษตรในระบบตลาดได้เป็นอย่างดี

พืชหลักที่ชาวบ้านหนองพระ (รวมทั้งชาวบ้านส่วนใหญ่ในอีสาน) ไม่เคยทิ้ง คือ จะมีการปลูกกันอย่างกว้างขวางทุกครัวเรือน คือ ข้าว ซึ่งผู้วิจัยจะได้กล่าวถึงเรื่องนี้พร้อมบทวิเคราะห์ในส่วนหลังของงานวิจัยนี้ ในที่นี้ จะขอกล่าวถึงการปรับตัวเข้าสู่การประกอบอาชีพใหม่ ซึ่งสภาพแวดล้อมใหม่ได้เปิดโอกาสให้ คือ การทำประมง

การทำประมง

แต่เดิมชาวบ้านหนองพระก็มีการจับปลา แต่เป็นการจับปลาในแม่น้ำ ซึ่งมีความแตกต่างจากการจับปลาในอ่างเก็บน้ำ การจับปลาในอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่ของเขื่อนอุบลรัตน์ต้องอาศัยเครื่องมือและทักษะที่แตกต่างไปจากเดิม ไม่ใช่ทุกคนที่จะสามารถออกไปจับปลาในบริเวณน้ำลึกของอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่เหนือเขื่อน ซึ่งบางครั้งมีอันตรายจากคลื่นลมแรง ในระยะแรกๆชาวบ้านหนองพระจะใช้วิธีถาม หรือสังเกตเอาจากพวกชาวประมงอาชีพที่อพยพเข้ามาจากแหล่งอื่นเพื่อมาจับปลาในเขื่อนโดยเฉพาะ ลักษณะการจับปลาในเขื่อนสามารถจำแนกออกได้เป็น 2 ประเภท คือ การทำประมงน้ำตื้น และการทำประมงน้ำลึก ปัจจุบันที่บ้านหนองพระมีผู้ทำประมงน้ำตื้นประมาณ 30 ครัวเรือน และประมงน้ำลึกประมาณ 30 ครัวเรือนเช่นกัน

การทำประมงน้ำตื้น มักจับปลาประเภทปลาชิวแก้ว สามารถจับได้ประมาณ 4-5 เดือนในรอบปี ในช่วงเดือนพฤษภาคมถึงเดือนสิงหาคม แต่ถ้าปีไหนน้ำในเขื่อนลดต่ำลงมากก็ทำได้ตลอดปี ทั้งนี้ เนื่องจากในช่วงที่ระดับน้ำขึ้นสูง ปลาชิวแก้วจะเข้าไปอยู่ในกอหญ้าทำให้ใช้อุปกรณ์เครื่องมือจับได้ยาก เครื่องมือที่ชาวบ้านใช้ในการทำประมงน้ำตื้นได้แก่ แห สวิง เบ็ด ตาข่าย (ดาง) และยอเล็ก เป็นต้น ชาวบ้านจะมีทักษะในการใช้และทำเครื่องมือจับปลาเหล่านี้ โดยอาศัยความรู้และประสบการณ์ที่ได้รับสืบทอดมาจากคนรุ่นก่อนๆ เนื่องจากเป็นกลุ่มคนที่อาศัยอยู่ริมแม่น้ำมาแต่เดิม

การจับปลาอีกประเภทหนึ่ง ซึ่งต้องอาศัยการเรียนรู้และฝึกฝนทักษะใหม่ รวมทั้งการลงทุนมากกว่าประเภทแรก คือ การทำประมงน้ำลึก อุปกรณ์เครื่องมือที่สำคัญในการทำประมงแบบนี้คือ เรือหางยาวพร้อมเครื่องยนต์ แห อวน ตาข่าย สะดุ้ง (ยอขนาดใหญ่) เป็นต้น การทำประมงน้ำลึกจะจับปลาขนาดใหญ่ และจับได้ในปริมาณที่มากกว่าประมงน้ำตื้น และขายได้ราคาดีอีกด้วย การทำประมงแบบนี้ จะทำได้ 10 เดือนต่อปี โดยจะต้องหยุดการจับปลาในฤดูปลาวางไข่เป็นเวลา 2 เดือน ตามระเบียบของกรมประมง

ในปัจจุบัน อาจกล่าวได้ว่า หลังจากเวลาผ่านไปประมาณ 37 ปี นับตั้งแต่มีการตั้งหมู่บ้านใหม่ ชาวบ้านหนองพระบางส่วนก็สามารถพัฒนาทักษะในการประกอบอาชีพประมงในเขื่อนได้เป็นอย่างดี ในระดับต่างๆกัน บางคนก็มีความสามารถโดดเด่นกว่าผู้อื่นจนเป็นที่รู้จักในหมู่ชาวบ้าน คำบอกเล่าของชาวประมงต่อไปนี้ แสดงให้เห็นว่า การจับปลาเป็นศาสตร์ที่ต้องอาศัยทั้งความรู้ ทักษะ และศิลปะ

“---ชาวบ้านบางคนเขามีประสบการณ์ในการจับปลา เขาขายเรือกันไปแค่ 2 คน คนหนึ่งนั่งอยู่ท้ายคอยพายเรือ อีกคนนั่งอยู่หัวเรือถือแหรอตุปลาอยู่ เขาจะใช้แหขนาด 20 ศอกนี้แหละ ถ้าเป็นคนที่ไม่เคยหว่านแห แค่แห 8 ศอกก็ยังหว่านไม่บานเลย นี่เขาหว่านแหครั้งเดียวสามารถจับปลาสร้อยได้เป็นร้อยกิโล ถ้าเป็นพวกผมก็จะมองแต่เฉพาะปลาที่มันขึ้นมาบริเวณผิวน้ำ แล้วมันก็จะขึ้นมาสูบจนน้ำแตกเสียงดัง เราก็รีบหว่านเลย ถ้าจับอย่างนี้อย่างมากก็แค่ 2-3 กิโลเท่านั้นแหละ เพราะปลาสร้อยที่มันขึ้นมาสูบน้ำมันจะเป็นปลาแตกฝูงแล้ว มันไม่เยอะหรอก แต่พวกที่มีประสบการณ์นี้ เขาจะไม่รีบหว่าน เขาจะรอดูพรวนน้ำที่ปลาหายใจ แต่ก็ต้องดูเป็นนะ ถ้าหากเห็นเป็นฟองละเอียดผุดขึ้นมาเยอะๆ เขาถึงจะหว่าน เพราะว่าตามปกติ ปลาสร้อยที่มันอยู่รวมกันเป็นฝูง มันจะอยู่รวมกันได้น้ำลึกลงไป ไม่ขึ้นมาบริเวณผิวน้ำ ก็เหมือนกับที่เราเห็นในทีวีนั่นแหละ ที่เห็นปลามันอยู่รวมกันเป็นฝูงใหญ่ๆนะ แหที่ใช้ก็ต้องเลือกใช้ด้ายหรือเอ็นที่มันจมน้ำเร็วด้วยนะ ไม่อย่างนั้นพอหว่านแหไปแล้วปลามันก็หนีไปหมด ก่อนที่จะจะคลุมพวกมัน พอหว่านแหเสร็จแล้วก็ต้องรีบดำน้ำลงไปมัดปากแหได้น้ำ กันไม่ให้ปลาออกไปได้ มันมีหลายขั้นตอนกว่าจะจับปลาได้มากขนาดนั้นแล้วยังต้องรู้จักวิธีเอาปลาขึ้นเรือด้วยนะ ไม่อย่างนั้นเรือก็ล่ม---”

ปริมาณปลาที่ชาวบ้านขายออกสู่ตลาด คิดเป็นปริมาณถึง 200 ตันต่อปี ซึ่งนับเป็นปริมาณที่สูงมาก ปัญหาหลักของการทำประมงในปัจจุบันมิใช่เรื่องทักษะ แต่เป็นเรื่องการลงทุนในการซื้ออุปกรณ์และเครื่องมือในการจับปลา ซึ่งมีราคาแพง ผู้ที่ไม่มีเงินลงทุนเพียงพอก็ต้องไปกู้ส่วนใหญ่เป็นการกู้จากพ่อค้าที่รับซื้อปลา ซึ่งต้องเสียดอกเบี้ยในอัตราสูง ประมาณร้อยละ 5-10 บาทต่อเดือน และยังต้องถูกผูกมัดให้ขายปลาแก่พ่อค้าที่เป็นเจ้านี่และถูกกดราคารับซื้อปลาอีกด้วย ที่บ้านหนองพระมีท่าปลาอยู่ 2 ท่า ชาวบ้านที่ออกไปหาปลาจะเอาปลาขึ้นมาขายในช่วงเวลาประมาณ 9 -11 น. ในหมู่บ้านมีชาวบ้านที่หันมาประกอบอาชีพรับซื้อปลาอยู่ 2 ราย จากนั้นจะมีพ่อค้ามารับซื้อปลาไปจากพ่อค้าชาวบ้านอีกทอดหนึ่ง เป็นพ่อค้าจากอำเภอภูเขียว จังหวัดชัยภูมิ โดยจะรับปลาไปขายที่ตลาดอำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่นและตลาดอำเภอเมือง จังหวัดชัยภูมิ พ่อค้ารับซื้อปลาในหมู่บ้านที่เป็นชาวบ้านจะจ่ายเงินกู้ให้แก่ชาวประมงที่ต้องการนำเงินไปซื้อแห ตาข่ายดักปลา และชาวประมงที่เป็นลูกหนี้ก็จะต้องนำปลามาขายให้แก่พวกเขาเท่านั้น

อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าสังเกตว่า ชาวประมงที่ไม่ได้เป็นหนี้พ่อค้าปลา ก็มักจะขายปลาให้แก่พ่อค้าที่รับซื้อปลาเป็นเจ้าประจำเพียงเจ้าเดียวเช่นกัน วิธีการขายปลาแบบนี้มีเงื่อนไขว่า พ่อ

ค้าจะรับซื้อปลาทั้งหมดที่ชาวประมงจับได้ ไม่ว่าปลาจะมีราคาตกต่ำเพียงใด วิธีการนี้ ทำให้ชาวประมงแน่ใจว่าจะมีตลาดรับซื้อปลาแน่นอน ซึ่งวิธีการซื้อขายปลาแบบนี้จะพบได้ทั่วไปในท่าปลาต่างๆรอบอ่างอุบลรัตน์ ในเวลาที่ปลาราคาตกต่ำ พ่อค้าปลาชาวบ้านจะแก้ปัญหาด้วยวิธีการแปรรูปปลาเป็นปลาร้า ปลาแห้ง แล้วนำออกเร่ขาย หรือออกแลกเป็นข้าวตามหมู่บ้านที่อยู่ใกล้เคียง เชื้อน แล้วนำข้าวไปขายในตลาด หรือขายให้แก่พวกชาวประมงซึ่งบางส่วนทำนาแต่ไม่พอกิน หรือไม่ได้ทำนาคือทำประมงเป็นอาชีพหลัก

สรุป

โดยสรุป การพัฒนาระบบโครงสร้างพื้นฐานขนาดใหญ่ มักก่อผลกระทบเชิงลบต่อชุมชนและชีวิตของคนกลุ่มหนึ่งในสังคมเสมอ ปัจจุบันได้มีกฎ ระเบียบ และข้อบังคับที่ทำให้การจัดทำโครงการขนาดใหญ่ของรัฐและเอกชนจะต้องคำนึงถึงผลกระทบด้านสิ่งแวดล้อมและผลกระทบทางสังคม และมาตรการต่างๆที่จะทำให้มีความสูญเสียเกิดขึ้นน้อยที่สุด แต่กระนั้นก็ยังปรากฏว่ามีปัญหาความความเดือดร้อนที่เกิดขึ้นจากโครงการต่างๆอยู่เนืองๆ ในอดีต การจัดทำโครงการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานให้ความสนใจกับประเด็นผลกระทบด้านสิ่งแวดล้อมและสังคมน้อยมาก ชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบโดยตรง มักถูกเรียกร้องให้เป็นผู้เสียสละเพื่อประโยชน์ของ “การพัฒนา”

กรณีที่กำลังมาข้างต้น เป็นการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานขนาดใหญ่ในยุคต้นของการพัฒนาตามแนวทางนี้ คือ การสร้างเขื่อนเอนกประสงค์ เพื่อผลิตกระแสไฟฟ้า และเพื่อการชลประทาน เป็นโครงการที่สร้างขึ้นตั้งแต่ช่วงระยะของแผนพัฒนาฉบับที่ 1 (พ.ศ. 2504-2509) ซึ่งในยุคนั้น การจัดทำโครงการขนาดใหญ่เช่นนี้ ยังเป็นการทำโดยไม่ต้องผ่านกระบวนการประเมินผลกระทบสิ่งแวดล้อมและผลกระทบทางสังคมแต่อย่างใด แม้การให้ข้อมูลแก่ผู้ที่จะต้องประสบกับความเดือดร้อนโดยตรงก็มีไม่เพียงพอและล่าช้า ผลจากการสร้างเขื่อน ทำให้ครัวเรือนประมาณ 4,000 ครัวเรือน ต้องอพยพจากถิ่นที่อยู่อาศัย บางส่วนอพยพโยกย้ายไปอยู่ตามหมู่บ้านอื่นที่มีญาติพี่น้องอาศัยอยู่ บางส่วนเข้าไปอยู่ในนิคมสร้างตนเอง และบางส่วนก็ตัดสินใจหาที่อยู่บริเวณใกล้กับชุมชนเดิมของตน ใกล้ ๆ กับบริเวณอ่างเก็บน้ำของเขื่อนนั่นเอง

สำหรับชาวบ้านกลุ่มหลังนี้ ถือได้ว่า เขื่อนเป็นจุดเปลี่ยนที่สำคัญในแง่ที่ว่า ลักษณะของสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ หรือทุนทางธรรมชาติที่เคยเป็นพื้นฐานของการดำรงชีวิตของชาวบ้านหนองพระแห่งนี้ได้เปลี่ยนอย่างสิ้นเชิง นอกจากนี้หมู่บ้านเดิมก็ถูกน้ำท่วมไป ชาวบ้านส่วนใหญ่แตกฉานซ่านเซ็นไป บางส่วนเข้าไปอยู่ในนิคมสร้างตนเองที่รัฐจัดให้ บางส่วนก็ไปหาที่อยู่ใหม่ตามสายญาติมิตรในที่ต่างๆไกลออกไป แต่บางส่วนตัดสินใจจะอยู่ที่เดิม และสามารถสร้าง

ชุมชนใหม่ของพวกเขาริขึ้นมาได้ แม้จะไม่ได้รับการสนับสนุนจากทางการในระยะแรก ชาวนาจาก 3 หมู่บ้านที่ถูกน้ำท่วม โดยการนำของผู้ใหญ่บ้านหนึ่งในสามนั้น สามารถจัดสรรที่ดินทำกินในหมู่ พวกผู้อพยพได้อย่างลงตัว กันที่ดินส่วนหนึ่งไว้สำหรับปลูกสร้างบ้านเรือนเป็นชุมชน และที่ สาธารณะของหมู่บ้าน สร้างวัดและนิมนต์พระสงฆ์ให้มาจำพรรษาอย่างต่อเนื่อง ดำเนินการก่อสร้างโรงเรียนและติดต่อทางราชการเพื่อหาครูมาสอน จนสถานะของหมู่บ้านได้รับการยอมรับจาก ทางราชการในที่สุด แม้ว่าชุมชนทางกายภาพเดิมถูกทำลายไป แต่ชาวนาบ้านหนองพระก็สามารถ สร้างชุมชนใหม่ริขึ้นมาได้

ในขณะเดียวกัน ในการดำรงชีวิตของแต่ละครัวเรือนก็จำเป็นต้องมีการปรับตัวภายใต้เงื่อนไข สภาพแวดล้อมแบบใหม่ การทำนาให้ผลผลิตน้อยลง แต่พอชดเชยด้วยการจับปลาในอ่างเก็บน้ำ เป็นอาชีพเสริม ซึ่งต้องอาศัยการเรียนรู้เทคนิควิธีใหม่ ชาวนาบ้านหนองพระเข้าสู่ระบบการผลิต ทางการเกษตรเพื่อตลาดแบบล้มลุกคลุกคลาน ทดลองปลูกพืชใหม่ๆที่ตลาดต้องการ ตามที่ขนาด ของทุนและแรงงานในครอบครัวจะอำนวยให้ทำ เมื่อประเมินดูแล้วว่าผลได้ไม่คุ้มก็เลิกผลิต แต่มี การเกษตรอย่างหนึ่งที่ครัวเรือนส่วนใหญ่ยังคงทำกันต่อเนื่องทุกปี คือ การปลูกข้าว ซึ่งผลผลิตส่วน ใหญ่จะใช้เพื่อการบริโภคภายในครอบครัว เป็นหลักประกันด้านอาหารที่สำคัญ

ด้วยความเข้มแข็งของทุนทางสังคม ไม่ว่าจะเป็นความสัมพันธ์ภายในกลุ่ม ความผูกพัน กันในชุมชน หรือการมีผู้นำที่เข้มแข็ง ชาวนาบ้านหนองพระสามารถสร้างชุมชนขึ้นมาใหม่ และ ด้วยทุนความรู้ คือความสามารถในการปรับวิถีชีวิตและการดำรงชีพในสภาพแวดล้อมใหม่ ชาวนา ก็สามารถดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจบนฐานทรัพยากรธรรมชาติที่ต่างไปจากเดิม ในรูป ลักษณะที่เหมาะสมต่อไปได้ นี่เป็นตัวอย่างของการใช้ทุนสังคมและทุนความรู้มากอบกู้ชีวิต เมื่อ ประสบกับความเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวงในทุนธรรมชาติ

กรณีที่ 2 จากเกษตรเพื่อยังชีพสู่เกษตรเพื่อการค้า

แนวทางหนึ่งของการพัฒนาประเทศและพัฒนาชนบทตามแบบแผนการพัฒนาแบบทันสมัย ก็คือ การเปลี่ยนระบบเกษตรกรรมจากระบบเกษตรเพื่อยังชีพไปเป็นเกษตรเพื่อการค้า ให้ความสำคัญกับการพัฒนาประสิทธิภาพในภาคการเกษตร เพื่อให้สามารถสร้างผลผลิตส่วนเกินออกขาย นำรายได้มาสู่ครัวเรือน ในระดับกว้างออกไปกว่าครัวเรือน ก็คือ ผลผลิตส่วนเกินจะถูกนำมาใช้หล่อเลี้ยงประชากรที่ไม่ได้ทำการผลิตทางการเกษตร อีกทั้งยังเป็นฐานในการพัฒนาอุตสาหกรรมบางประเภท หรือการส่งออกขายต่างประเทศ สร้างรายได้แก่ประเทศในรูปภาษีส่งออก และเงินตราต่างประเทศ ด้วยเหตุนี้ รัฐจึงมีบทบาทในเชิงรุกในการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานที่จำเป็นในการพัฒนาการผลิตและการกระจายผลผลิต เช่น การสร้างเขื่อนและระบบชลประทาน การพัฒนาระบบการคมนาคมขนส่ง และระบบตลาด รวมไปถึงการคิดค้นและถ่ายทอดเทคโนโลยีทางการผลิตแบบใหม่ และการประชาสัมพันธ์ ชักชวนให้ชาวบ้านหันมาผลิตพืชชนิดใหม่ หรือสายพันธุ์ใหม่ที่ให้ผลผลิตดีกว่าในรูปลักษณะของ “การส่งเสริมการเกษตร” ในส่วนของครัวเรือนชาวนาในชนบท ก็ถูกกระตุ้นจากความต้องการในการบริโภคสินค้าและบริการใหม่ๆ ที่ต้องใช้เงินตราในการซื้อหา เริ่มจากสินค้าง่าย ๆ ในยุคก่อนการพัฒนาแบบทันสมัย อาจเป็นสินค้าประเภทไม้ขีดไฟ เสื้อผ้า จาน/ช้อนสังกะสี เข็มเย็บผ้า จอบเหล็ก ซึ่งซื้อจากพ่อค้าชาวจีนที่นำสินค้าเข้าไปขายในหมู่บ้าน และในระยะต่อมาความต้องการในการบริโภคก็จะซับซ้อนยิ่งขึ้น จากรองเท้า ผงซักฟอก สบู่ แชมพู รถจักรยาน ในยุคต้น ของการพัฒนาแบบทันสมัย มาเป็นโทรทัศน์ ตู้เย็น รถจักรยานยนต์ เตารีด และโทรศัพท์มือถือ ฯลฯ ในปัจจุบัน

ในที่นี้จะกล่าวถึงการปรับเปลี่ยนรูปแบบการผลิตของชาวนา จากการผลิตเพื่อยังชีพเป็นหลัก มาสู่การผลิตพืชบางชนิดเพื่อขาย โดยจะเริ่มจากการผลิตข้าวก่อน จากนั้นจะพิจารณาถึงการผลิตพืชบางชนิดที่มีการผลิตกันเป็นหลักในบางชุมชนในพื้นที่วิจัย ได้แก่ การผลิตแตงกวาผลใหญ่ที่บ้านหนองพระ จ.ขอนแก่น และการผลิตอ้อยที่บ้านปางสา จ.ชัยภูมิ อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าสังเกตว่า ในทั้ง 3 หมู่บ้านที่จะนำเสนอต่อไปนี้ ชาวนาเกือบทั้งหมด ยังคงทำการผลิตข้าวเพื่อการบริโภคอยู่ ควบคู่ไปกับการผลิตพืชบางชนิดเพื่อขายออกสู่ตลาด

2.1 การผลิตข้าวเพื่อการค้าและการเปลี่ยนเทคโนโลยีการผลิตข้าว

ชาวอีสานมีการผลิตข้าวเพื่อการค้ามานานแล้ว แต่เป็นการผลิตควบคู่ไปกับการผลิตข้าวเพื่อการบริโภค การผลิตข้าวเพื่อการบริโภคเป็นด้านหลัก ส่วนการผลิตเพื่อการค้าเป็นด้านรอง งานวิจัยในอดีตได้แสดงให้เห็นว่า การสร้างทางรถไฟเชื่อมภาคอีสานเข้ากับภาคกลางใน พ.ศ. 2443 เมื่อมีการเปิดเส้นทางเดินรถไฟสายสระบุรี-โคราช เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ชาวอีสานเพิ่มปริมาณการผลิตข้าวมากขึ้นจากแต่เดิมที่เป็นการผลิตเพื่อบริโภคเป็นหลัก มาเป็นการผลิตเพื่อขายด้วย การเพิ่มขึ้นของปริมาณข้าวที่ส่งออกไปจากภาคอีสานสู่ตลาดภาคกลางและตลาดโลกในระยะแรก เป็นการเพิ่มด้วยการขยายพื้นที่เพาะปลูกเป็นหลัก การศึกษาของอินแกรม (Ingram, 1971) พบว่า พื้นที่เพาะปลูกข้าวในภาคอีสานในช่วงพ.ศ. 2463-2467 มีอัตราการเพิ่มขึ้นประมาณ 3.9 ล้านไร่ต่อปี และในช่วงพ.ศ. 2491-2493 อัตราการเพิ่มขึ้นของพื้นที่ปลูกข้าวคิดเป็น 12 ล้านไร่ต่อปี โดยเฉลี่ย ซึ่งเป็นอัตราการเพิ่มขึ้นที่สอดคล้องกับการเพิ่มขึ้นของผลผลิตข้าวของภูมิภาค ภาคอีสานในระยะนั้นมีพื้นที่ที่ชาวบ้านสามารถบุกเบิก จับจอง ขยายทำการเกษตรออกไปได้ตามกำลังแรงงานที่มีอยู่ อย่างไรก็ตาม ในระยะต่อมาก็คือในช่วงของการปฏิวัติเขียว ได้มีการส่งเสริมการเพาะปลูกข้าวจากทางราชการด้วยวิธีการใหม่คือ การเปลี่ยนพันธุ์ข้าว ซึ่งมากับเทคโนโลยีชุดใหม่ ที่สำคัญคือการใช้ปุ๋ยเคมี และยาฆ่าแมลง เทคโนโลยีใหม่นี้ได้ส่งผลกระทบต่อครอบครัวและชุมชนชาวอีสานเป็นอย่างมาก

ลักษณะที่สำคัญของการผลิตข้าวเพื่อขาย ซึ่งแตกต่างไปจากการผลิตพืชชนิดอื่นเพื่อขายคือ ข้าวเป็นอาหารหลักของชาวอีสานด้วย ชาวอีสานผลิตข้าวเพื่อบริโภคเป็นหลักมาช้านาน แม้เมื่อได้ทำการผลิตเพื่อการค้าแล้วยังคงผลิตข้าวเพื่อบริโภคเป็นหลัก ที่เหลือจากการบริโภค จึงทำออกขาย แม้ในปัจจุบันก็ยังเป็นเช่นนั้น ดังจะเห็นได้ว่า ชาวนาในเขตชลประทานที่เข้าสู่ระบบการผลิตข้าวเพื่อขายอย่างเป็นล่ำเป็นสันก็ยังคงแยกการผลิตข้าวเหนียวเพื่อให้เพียงพอต่อการบริโภค ออกจากการผลิตข้าวเจ้าเพื่อขาย (ข้าวเจ้ามีราคาดีกว่าข้าวเหนียว) โดยในการทำนาปรังจะเน้นการปลูกข้าวเจ้าเพื่อขาย และในฤดูนาปีจะปลูกข้าวเหนียวเป็นหลักเพื่อบริโภค และปลูกข้าวเจ้าบางส่วนเพื่อขาย นอกจากนี้จากการสัมภาษณ์ในหลาย ๆ ท้องที่⁶ พบว่า ในพื้นที่นอกเขตชลประทานในปัจจุบัน ชาวนาส่วนใหญ่จะมีการวางแผนไว้ตั้งแต่ต้นฤดูการทำนา ว่าความต้องการในการบริโภคข้าวของครอบครัวของตนมีเท่าใด (การบริโภคนี้รวมทั้งการกินเป็นอาหาร และการใช้

⁶ จากการสัมภาษณ์ของผู้วิจัยในหมู่บ้านต่างๆ ในอำเภอเชียงยืน จังหวัด มหาสารคาม อำเภอภูเวียง และกิ่งอำเภอหนองนาคำ จังหวัดขอนแก่น อำเภอเชียงโน จังหวัดอุบลราชธานี และอำเภอเสนาณรงค์ จังหวัดอำนาจเจริญ ในพ.ศ. 2545-2546

ในกิจการทางสังคมอื่น ๆ เช่น การทำบุญ) ก็จะผลิตข้าวในพื้นที่ที่คำนวณแล้วว่าจะได้ผลผลิตตามที่ต้องการ จากนั้นจึงจะผลิตข้าวที่มีราคาดีในท้องตลาดเพื่อขาย

เนื่องจากข้าวเป็นพืชที่มีราคาค่อนข้างแน่นอน ไม่มีการผันผวนของราคามากเหมือนพืชชนิดอื่น ชาวนาจึงสามารถวางแผนล่วงหน้าได้ดีพอสมควร โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้ที่อยู่ในเขตชลประทาน ซึ่งไม่ต้องเผชิญกับความเสี่ยงในปัจจัยด้านฤดูกาลและปริมาณน้ำฝน นอกจากนี้ข้าวยังสามารถเก็บไว้ได้นานข้ามปีและยังมีตลาดรับซื้อกว้างขวาง และสามารถใช้เป็นสื่อกลางแลกเปลี่ยนแทนเงินตราได้ ในหมู่ชาวนาด้วยกัน ขณะที่การปลูกพืชเศรษฐกิจชนิดอื่น ผู้ปลูกอาจประสบปัญหาการค้าพืชผลตกต่ำมากในบางปี จนถึงขนาดไม่มีผู้รับซื้อผลผลิต ดังนั้น การเข้าสู่ระบบการผลิตข้าวเพื่อขายของชาวนา จึงมีปัจจัยเสี่ยงน้อยกว่าการปลูกพืชเศรษฐกิจชนิดอื่น ๆ

ปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ส่งผลต่อทุนชุมชนของชาวนา ที่สัมพันธ์กับการปลูกข้าวเพื่อการค้า คือ การเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีในการปลูกข้าว โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การเปลี่ยนสายพันธุ์ข้าวจากข้าวพันธุ์พื้นเมือง มาเป็นพันธุ์ข้าวที่ให้ผลผลิตสูง (HYV) ซึ่งเป็นชุดเทคโนโลยีที่ต้องมีการใช้ปุ๋ยเคมี และยาฆ่าแมลงควบคู่ไปด้วย เนื่องจากปุ๋ยและยาฆ่าแมลงเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการปลูกข้าวสายพันธุ์ที่ให้ผลผลิตสูงเหล่านี้ ทำให้เป็นการผลิตที่มีการลงทุนสูงขึ้น และยังมีผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม แหล่งอาหารธรรมชาติ และการสูญเสียความหลากหลายทางชีวภาพ นอกจากนี้ยังทำให้เกิดการจ้างแรงงานในการผลิตด้วย

เพื่อให้เห็นภาพการเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีการผลิตข้าว และผลกระทบจะขอเสนอการปลูกข้าวของชาวนาบ้านหนองพระ จังหวัดขอนแก่น ซึ่งตั้งอยู่ริมอ่างเก็บน้ำเขื่อนอุบลรัตน์⁷ บ้านหนองพระมีครัวเรือนทั้งสิ้น 125 ครัวเรือน มีครัวเรือนที่ทำนาปี 110 ครัวเรือน ทำนาปีประมาณ 56 ครัวเรือน สำหรับผู้ที่ไม่ได้ทำนาปีจำนวน 15 ครัวเรือนนั้น ส่วนมากเป็นผู้ไม่มีที่ดิน เนื่องจากเป็นผู้ที่อพยพเข้ามาอยู่ใหม่เพื่อทำประมงในเขื่อน⁸ จากข้อมูลของหมู่บ้านที่สำรวจพบว่า ในพ.ศ. 2001 ผลผลิตจากการทำนาได้ข้าวประมาณ 235,000 กิโลกรัม เอาข้าวออกขาย

⁷ ดูรายละเอียดบ้านหนองพระเพิ่มเติมได้ในกรณีที่ 1 ในบทนี้

⁸ บ้านหนองพระก่อตั้งเมื่อ พ.ศ. 2509 โดยผู้อพยพพื่อน้ำท่วมจากเขื่อนอุบลรัตน์ ผู้อพยพรุ่นแรกประมาณ 18 ครัวเรือน มีที่ดินทำกินกันทุกคน ในระยะต่อมา ชาวแพร่ออกไปจากปากสู่ปาก ว่าบริเวณรอบเขื่อนอุบลรัตน์สามารถทำประมงได้ดี มีปลาชุกชุม จึงมีผู้อพยพตามเข้าตั้งถิ่นฐานที่นี่ ผู้อพยพรุ่นหลังนี้มาจากที่ไกลๆ ส่วนใหญ่มีฐานะยากจน ไม่มีที่นา เข้ามาเพื่อประกอบอาชีพประมงเป็นหลัก บางส่วนพอเก็บเงินได้ก็พยายามหาซื้อที่ดิน แต่ส่วนใหญ่จะเป็นชาวประมงไร้ที่ดินทำกิน

ประมาณ 2,128 กิโลกรัม และเก็บไว้กินประมาณ 200,000 กิโลกรัม ส่วนอีกประมาณ 32,872 กิโลกรัม เก็บไว้ทำเมล็ดพันธุ์และทำบุญประเพณีต่าง ๆ

การเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีในการปลูกข้าว ซึ่งมีผลต่อสภาพแวดล้อมและระบบการทำการเกษตรของชาวนา คือ การเปลี่ยนพันธุ์ข้าวจากข้าวพันธุ์พื้นเมือง เป็นข้าวพันธุ์ใหม่ คือ ข้าวเหนียวพันธุ์ กข. 6 ซึ่งทางเจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรนำเข้ามาส่งเสริม ชาวนาเองเมื่อทดลองปลูกแล้วก็เห็นว่า ข้าวพันธุ์ใหม่นี้มีคุณสมบัติที่ดีหลายประการ เช่น ทนทานต่อโรคได้ดีกว่า และขายได้ราคาดีกว่า จึงพากันหันมาปลูกข้าวพันธุ์ใหม่ หลังจากข้าวพันธุ์ กข.6 ก็มีข้าว กข. 8 กข.10 และเริ่มมีข้าวเจ้าตามมา คือ พันธุ์ กข.5 กข.7 กข.23 เมื่อเวลาผ่านไป ข้าวพันธุ์พื้นเมืองหลายชนิดที่ไม่มีการเก็บพันธุ์ไว้ปลูกต่อเนื่อง ก็สูญหายไปเป็นอันมาก

“ข้าวดอกมาเป็นข้าวหอม พอหุงแล้วเฒ่าใส่บม⁹ มันจะหอมมาก หุงอยู่บ้านหลังนี้ ยังได้กลิ่นหอมไปถึงหลังโน้นเลย เดียวนี้ พันธุ์ข้าวพื้นบ้านมันหายไปหมดแล้ว เพราะต้องรื้อล้างออกเอาพันธุ์ กข. 6 กข. 7 มาปลูก ข้าวพันธุ์เกษตรมาทับ ข้าวพันธุ์พื้นเมืองก็เลยหายไป ทางเกษตรเขาเอามาส่งเสริม บอกว่าข้าวพันธุ์โบราณมันไม่ดี ราคา也不好 เวลาเอาไปขายที่ตลาดกลาง เขาก็ตีตัวอย่างข้าวมาให้ดู ข้าวพันธุ์พื้นเมืองพอสีออกมาแล้วคุณภาพมันสู้ข้าวพันธุ์ใหม่ไม่ได้ เจ้าหน้าที่ของตลาดกลางที่รับซื้อข้าวก็เลยบอกว่า เปลี่ยนพันธุ์ได้แล้ว ชาวนาก็เลยเปลี่ยนพันธุ์ไปเรื่อยๆ โดยเอาข้าวพันธุ์พื้นเมืองไปแลกเอาที่สถานีทดลองข้าวชุมแพ มันก็เลยสูญพันธุ์ไปหมด ข้าวพันธุ์ใหม่พอมาปลูกมาดำแล้วมันก็ทนต่อโรคได้ดีกว่า ลำต้นมันแน่นแข็งกว่ากัน แต่ข้าวพันธุ์พื้นเมืองลำต้นจะอ่อนกว่าและฟางข้าวก็จะแห้งเร็วกว่า ความต้านทานต่อโรคก็ไม่ค่อยมี ข้าวพันธุ์ใหม่ที่มาที่แรกเป็นข้าวเหนียว พันธุ์ กข. 6 หลังจากนั้นเป็นพันธุ์ กข. 8 กข. 10 หลังจากนั้นก็มีพันธุ์ข้าวเจ้าตามมา มีพันธุ์ กข. 5 กข. 7 กข. 23 ก็เคยเอามาปลูกพวกเลขคู่จะเป็นข้าวเจ้า เลขคู่จะเป็นข้าวเหนียว---“

แม้ว่าข้าวพันธุ์ใหม่จะดูต้านทานโรคได้ดีในระยะแรก แต่ก็ปรากฏว่ามีโรคใหม่ๆ ที่ไม่เคยเห็นมาก่อน ทำให้ต้องมีการใช้ยาฆ่าแมลง นอกจากนี้ยังต้องมีการใช้ปุ๋ยเคมีด้วย เนื่องจากการ

⁹ บม เป็นภาษาถิ่นอีสาน หมายถึงภาชนะที่ทำด้วยไม้มีลักษณะกลมแบน ใช้舂ข้าว (ข้าวเหนียว) ก่อนที่จะนำไปใส่กระติบ

ปลูกข้าวพันธุ์ใหม่ที่ให้ผลผลิตสูงเหล่านี้ต้องทำร่วมกับการใช้เทคโนโลยีใหม่เป็นชุด ที่สำคัญคือปุ๋ยเคมี และยาฆ่าแมลง

“---เวลาปลูกข้าวพันธุ์ใหม่จะต้องใส่ปุ๋ยเคมีด้วย ปุ๋ยเคมีก็เลยเข้ามาพร้อมกับข้าวพันธุ์ใหม่นี้แหละ เพราะเขาแนะนำมาพร้อม ๆ กับพันธุ์ข้าวใหม่ แล้วโรคภัยใหม่ ๆ ที่ตามมากับปุ๋ยก็มีมากเช่นกัน โรคที่ไม่เคยเห็นก็ได้เห็น พวกหญ้าคอมมิวนิสต์ไม่เคยมีขึ้นมา เดิมนี่ชาวบ้านไม่สนใจแล้ว ปุ๋ยคอก มีแต่ปุ๋ยเคมีอย่างเดียว---”

“---เดี๋ยวนี้การทำนาของชาวบ้านต้องใส่ยาฆ่าหอยเชอรี่ปริมาณมาก ผมเคยเห็นกับตาเลยว่า ฐูเลื่อยลงไปนาที่ใส่ยาฆ่าหอยเชอรี่ มันตายคาที่เลย กบพอโดดลงไปก็ขาชี้ฟ้าตายทันที พวกปลานี่ไม่มีเหลือ ยาฆ่าหอยเชอรี่นี้แรงมาก แต่ถ้าไม่ใส่มัน พอตื่นเข้ามามันกัดกินต้นข้าวคืนเดียวหมดทุ่งเลย ถึงใส่มันก็ตายไม่หมด พอพวกนี้ตายพวกใหม่มันก็ไต่เข้ามาอีก ฆ่าเท่าไรก็ไม่หมด พวกผมก็ไม่รู้ว่าข้าวที่ปลูกอยู่ พอมันกลายเป็นเมล็ดข้าวแล้ว จะมีสารตกค้างจากยาฆ่าหอยเชอรี่อยู่ในเมล็ดข้าวหรือเปล่า---”

ผลกระทบอีกประการหนึ่งของการใช้ข้าวพันธุ์ใหม่ คือ เกิดความจำเป็นในการจ้างแรงงานในสมัยก่อนเมื่อชาวบ้านยังใช้ข้าวพันธุ์พื้นเมืองจะปลูกข้าวที่มีช่วงอายุต่างกัน ทำให้ระยะเวลาที่ข้าวสุกพร้อมจะถูกเก็บเกี่ยวจะไม่พร้อมกัน ทำให้ครัวเรือนต่าง ๆ สามารถจัดสรรแรงงานได้ดี รวมทั้งสามารถขอแรงหรือแลกเปลี่ยนแรงงานกับเพื่อนบ้านได้ด้วย แต่เมื่อเปลี่ยนมาใช้ข้าวพันธุ์ใหม่กันเหมือนกันเกือบทั้งหมู่บ้าน ทำให้ข้าวสุกพร้อมกัน ไม่สามารถขอแรงจากครัวเรือนอื่นได้ แม้แรงงานในครอบครัวบางทีก็ไม่พอ เพราะจุดอ่อนของข้าวพันธุ์ กข.6 คือ เมื่อข้าวสุกเหลือง ต้นจะล้ม ทำให้เกี่ยวยาก และเมล็ดข้าวจะกรอบ หักง่ายเวลาสี ทำให้ข้าวมีคุณภาพลดลง และขายได้ราคาต่ำลง ดังนั้น จึงจำเป็นต้องจ้างแรงงานในช่วงเก็บเกี่ยว ซึ่งมักเป็นแรงงานรับจ้างจากหมู่บ้านอื่น หรือจากถิ่นอื่น

“---ชาวบ้านเริ่มมีการจ้างแรงงานหลังจากที่เอาข้าวพันธุ์ใหม่เข้ามา แต่ก่อนชาวบ้านปลูกข้าวหลายอายุ มันเหลืองไม่พร้อมกัน จึงเก็บเกี่ยวไม่พร้อมกัน ใช้แรงงานในครัวเรือนก็เพียงพอแล้ว ที่แรกเกี่ยวข้าวดอก ต่อมาเกี่ยวข้าวกลาง และก็เกี่ยวข้าวใหญ่

สามารถวางแผนได้ดี แต่พอเอาข้าวพันธุ์ใหม่เข้ามาปลูก ส่วนใหญ่จะเป็นข้าว กข.6 ข้าวหอมมะลิ ก็มีเอามาปลูกบ้าง ข้าวพวกนี้มันตั้งท้องพร้อมกัน เหลืองพร้อมกัน วันสองวันข้าวก็ล้มแล้ว ถ้าจะเกี่ยวเองมันก็ไม่ทัน จึงต้องมีการจ้างแรงงาน หลังจากเกี่ยวข้าวแล้วก็ขึ้นรถสีเลย¹⁰ ก็ต้องหาแรงงานมาขนข้าวขึ้นรถสีอีก ไม่ได้ใช้การฟาดข้าวเหมือนเดิม---

“---มันเริ่มมีการจ้างแรงงานหลังพ.ศ. 2530 หลังจากเอาข้าวพันธุ์ใหม่เข้ามาปลูก หมู่บ้านอื่นก็เริ่มเข้ามาหาแรงงานไปใช้ในทุ่งนาของเขา พื้นที่เพาะปลูกมันก็มีเท่าเดิมนั้นแหละ แต่ว่าการบำรุงรักษามันแตกต่างจากของเดิม มันมีปุ๋ยเคมีสูตร 16-20-0 มา ข้าวมันตั้งท้องแล้วก็มียูเรียมาเสริมอีก แต่ก่อนข้าวกอหนึ่งจะมี 2-3 รวง แต่พอปุ๋ยเคมีเข้ามา กอหนึ่ง 20-30 รวง ผลผลิตมากขึ้น ทำให้ต้องการแรงงานมากขึ้น ต้องใช้ยา ใช้ปุ๋ย โรคต่างๆที่มากับปุ๋ยเคมีก็มีมากขึ้นตามมามีด้วย โรคที่ไม่เคยเห็นก็ได้เห็นอย่างพวกโรคกอเน่า โรคจักจั่น โรคใบแห้ง---

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า การปลูกข้าวในปัจจุบันจะต้องใช้เงินลงทุนพอสมควร เป็นค่าปุ๋ย ยาฆ่าหอยเชอรี่ และค่าจ้างแรงงานในบางขั้นตอนของการผลิต เมื่อเทียบกับราคาขายแล้วจะไม่คุ้มกับการลงทุน กล่าวคือ การลงทุนทำนาปีที่บ้านหนองพระจะเสียค่าใช้จ่ายต่างๆประมาณ 3,160 บาทต่อไร่ (ดูตารางที่ 2.1) แต่ผลผลิตข้าวจะขายได้ประมาณ 1,440-1,800 บาทต่อไร่เท่านั้น (ผลผลิตข้าวเหนียวนาปีได้ประมาณไร่ละ 360 กิโลกรัมต่อไร่ ราคาข้าวเปลือกกิโลกรัมละ 4-5 บาท) ดังนั้น ชาวบ้านหนองพระจึงปลูกข้าวไว้กินในครอบครัวเป็นหลัก จะขายออกเฉพาะข้าวเก่าที่เหลือค้างปีเพื่อที่จะได้อาข้าวใหม่ที่ผลิตได้มาใส่เล้า(ยุ้ง)แทน หรือขายในยามที่จำเป็นต้องใช้เงินเท่านั้น ในฤดูการผลิตพ.ศ. 2545 บ้านหนองพระผลิตข้าวได้ 235 ตัน แต่นำออกขายเพียง 2.13 ตันเท่านั้น

¹⁰ หมายถึงการสีเอาเมล็ดข้าวออกจากรวง ซึ่งแต่เดิมใช้วิธีการฟาดข้าว

ตารางที่ 2.1 ค่าใช้จ่ายในการลงทุนทำนาปีต่อไป

รายการการลงทุนต่อไป	ค่าใช้จ่ายต่อ หน่วย (บาท)	ค่าใช้จ่ายต่อ ไร่ (บาท)
เมล็ดพันธุ์เก็บเอง	0	0
ไถพรวน(ใช้รถไถนาเดินตามของตนเอง จึงคิดเฉพาะค่าน้ำมัน 2 ลิตร)	15	30
ปุ๋ยสูตร 16-20-0 ใส่ครั้งละ 4 ถังต้องใส่ 2 ครั้ง รวม 8 ถัง	340	2,720
ยาฟูลาดานกันหนอนกอ 2 กิโลกรัม	50	100
ยาฆ่าหอยเชอรี่ 100 ซีซี	40	40
ค่าจ้างปักดำ ไร่ละ 1 คนต่อวัน (จ้าง 1 วัน)	100	100
ค่าจ้างเกี่ยว ไร่ละ 1 คนต่อวัน (จ้าง 1 วัน)	100	100
ค่าจ้างสี ¹¹ ข้าวเปลือก ถังละ 7 บาท เฉลี่ยปลูกข้าวได้ไร่ละ 30 ปีบ หรือประมาณ 10 ถัง (น้ำหนักข้าวเปลือกปีบละ 11-12 กิโลกรัม)	7	70
รวมค่าใช้จ่ายต่อไป		3,160

สรุป

การเปลี่ยนเทคโนโลยีในการปลูกข้าว เกิดขึ้นจากการส่งเสริมของหน่วยงานราชการ ซึ่งชาวบ้านก็ยอมรับเทคโนโลยีนี้ เพราะข้าวพันธุ์ที่ทางราชการส่งเสริมก็มีคุณสมบัติที่ดีหลายประการ และยังเป็นที่ต้องการของตลาด แต่การปลูกข้าวพันธุ์ส่งเสริมก็มีผลกระทบทางลบต่าง ๆ เช่นกัน ผลผลิตที่เพิ่มมากขึ้น หมายถึงการลงทุนมากขึ้น ทั้งเงินตรา และต้นทุนธรรมชาติ ที่เสื่อมโทรมลงจากการใช้ปุ๋ยเคมีและยาฆ่าแมลง รวมทั้งการสูญเสียพันธุ์ข้าวพื้นเมืองบางชนิดไปเลย ในอดีตชาวนามีความรู้ในเรื่องพันธุ์ข้าวพื้นเมืองต่างๆ และสามารถเลือกปลูกข้าวพันธุ์ต่างๆตามความต้องการใช้ประโยชน์ และตามลักษณะของพื้นที่นาที่แตกต่างกันออกไป รวมทั้งการเลือกพันธุ์ที่เหมาะสมแก่ฤดูกาล และขนาดของแรงงานในครัวเรือนด้วย การเปลี่ยนมาใช้ข้าวพันธุ์ใหม่ทำให้ภูมิปัญญาที่สั่งสมมาในการคัดเลือกพันธุ์ข้าวและการเลือกพันธุ์ปลูกให้เหมาะสมกับสภาพพื้นที่นา แรงงาน และฤดูกาล มีอันต้องสะดุดลง การคิดค้นเทคโนโลยีใหม่ ๆ และการส่งเสริมเทคโนโลยีบางตัวโดยผู้เชี่ยวชาญอาจก่อให้เกิดผลกระทบทางสิ่งแวดล้อมและทางสังคม แบบรู้เท่าไม่ถึง

¹¹ หมายถึงการสีเอาเมล็ดข้าวออกจากรวง ซึ่งแต่เดิมใช้วิธีการฟาดข้าว

การณ์ การผลิตข้าวโดยใช้พันธุ์ข้าวส่งเสริมเป็นเทคโนโลยีที่นำเข้ามาจากภายนอกหมู่บ้าน ทำขึ้นโดยผู้เชี่ยวชาญ ซึ่งทุนความรู้ของชาวบ้านยังไม่ถึง เมื่อเผชิญกับความรู้ของผู้เชี่ยวชาญ

2.2 การผลิตแตงกวาเชิงพาณิชย์ริมเขื่อน

ข้อมูลเกี่ยวกับการผลิตแตงกวาเชิงพาณิชย์ริมเขื่อนที่จะเสนอต่อไปนี้ เป็นข้อมูลจากบ้านหนองพระ จังหวัดขอนแก่น เนื่องจากได้มีการนำเสนอข้อมูลในด้านอื่นๆของหมู่บ้านนี้มาก่อนหน้านี้แล้วในงานวิจัยนี้ อันได้แก่ ข้อมูลเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีการผลิตข้าว และเรื่องราวเกี่ยวกับหมู่บ้านที่ถูกอพยพโยกย้ายมาเนื่องจากการก่อสร้างเขื่อนอุบลรัตน์ ดังนั้นผู้วิจัยจึงจะเข้าสู่ประเด็นการผลิตแตงกวาในเชิงพาณิชย์ โดยไม่ย้อนกล่าวถึงบริบทชุมชนบ้านหนองพระอีก

การปลูกแตงกวาที่บ้านหนองพระ นิยมปลูกกันในบริเวณพื้นที่ดินชายน้ำรอบอ่างเก็บน้ำของเขื่อนอุบลรัตน์ ซึ่งในฤดูแล้งน้ำจะลดลงมาก ทำให้ชาวบ้านสามารถใช้ประโยชน์จากที่ดินบริเวณนี้ได้ เป็นเวลาประมาณ 5 เดือน คือตั้งแต่เดือนพฤศจิกายนถึงเดือนเมษายน ครั้นพอเดือนพฤษภาคม-มิถุนายน ซึ่งเป็นช่วงต้นฤดูฝน น้ำในอ่างเก็บน้ำจะค่อยๆขึ้นมาท่วมบริเวณพื้นที่นี้ ชาวบ้านก็จะหยุดปลูกแตง หันไปเตรียมการเรื่องการทำนาปีต่อไป ในช่วงระยะเวลา 5 เดือนที่น้ำลด จะปลูกแตงได้ประมาณ 2-3 รุ่น ระยะเวลาการปลูกแต่ละรุ่นจนถึงเก็บเกี่ยวผลผลิตได้กินเวลาประมาณ 30-35 วัน มีชาวบ้านหนองพระเข้าร่วมในการปลูกแตงกวาถึง 90 ครัวเรือน คิดเป็นร้อยละ 80 ของครัวเรือนในหมู่บ้านทั้งหมด

แตงกวาเป็นพืชที่ต้องใช้เงินลงทุนในการปลูกสูงมาก แต่ถ้าผลผลิตออกมาในช่วงที่แตงมีราคาดี ก็เป็นการลงทุนที่คุ้มในเชิงเงินตรา การลงทุนปลูกแตงแต่ละรุ่น จะต้องใช้เงินลงทุนประมาณ 28,000 บาทต่อไร่ ซึ่งเงินลงทุนจำนวนนี้ ยังไม่นับรวมทรัพย์สินถาวรที่ต้องลงทุนครั้งแรก เช่น เครื่องสูบน้ำ รถไถเดินตามพร้อมรถพ่วงบรรทุกของ ท่อสูบน้ำพีวีซี เครื่องฉีดพ่นยาฆ่าแมลง เป็นต้น สำหรับราคาขายส่งแตงกวานั้น จะได้ราคาที่ไม่แน่นอน บางช่วงที่แตงราคาดี จะขายได้ในราคากิโลกรัมละ 5-7 บาท โดยเฉลี่ยการปลูกแตงจะได้ผลผลิตประมาณ 12-15 ตันต่อไร่ ซึ่งจะขายเป็นเงินได้ประมาณ 30,000-40,000 บาทต่อไร่ แต่ก็มีบางช่วงที่แตงราคาตก บางครั้งตกลงไปถึงกิโลกรัมละ 70 สตางค์ ในกรณีเช่นนี้ผู้ปลูกแตงจะขาดทุน

สำหรับเมล็ดพันธุ์แดงที่เอามาปลูกนั้น จะต้องซื้อเมล็ดพันธุ์ที่ผลิตขึ้นโดยบริษัทผลิตเมล็ดพันธุ์ต่างๆ ชาวบ้านไม่สามารถเก็บเมล็ดพันธุ์ไว้ปลูกเอง ในแต่ละรุ่น ผู้ปลูกแดงจะต้องจ่ายเงินซื้อเมล็ดพันธุ์ประมาณ 3,250 บาทต่อไร่ การเลือกใช้เมล็ดพันธุ์ก็ขึ้นอยู่กับความต้องการของตลาด ส่วนใหญ่พ่อค้าในตลาดที่ขายเมล็ดพันธุ์จะเป็นผู้ให้คำแนะนำแก่เกษตรกร

“---ปัจจุบัน ชาวบ้านปลูกแดงพันธุ์ใหม่ๆ แล้วแต่ความนิยมของตลาด มีหลายพันธุ์ เช่น พันธุ์ชินจัง นินจา บิ๊กซี มัมมี่ อมตะ อาปาเช่ สายฟ้า นาคาลี ไชยกุล จัมโบ้ เขียว พุนผล ไข่เขียว เขียวเงินล้าน แต่ต้องเป็นยี่ห้อสีแดง เพราะทดลองมาหลายยี่ห้อแล้วไม่ค่อยเกิด ยี่ห้อนี้มีคุณภาพในการออกดีกว่ายี่ห้ออื่นๆ ค่าลงทุนซื้อเมล็ดพันธุ์และราคาขายส่งแต่ละพันธุ์ใกล้เคียงกัน ความแตกต่างของแดงกว่าแต่ละพันธุ์อยู่ที่ขนาด รูปทรง และสี แดงกว่าที่ตลาดนิยมคือทรงตรง สีเขียวไม่เข้ม มีสีขาวแซม ที่นิยมคือพันธุ์อาปาเช่ บิ๊กซี มีเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 3 ซม. ยาวประมาณ 20 ซม.---“

สำหรับค่าใช้จ่ายในการปลูกแดงกว่า นอกจากค่าเมล็ดพันธุ์จำนวนประมาณ 3,250 บาทแล้ว ยังมีค่าปุ๋ยและฮอร์โมนประมาณ 8,000 บาทต่อไร่ต่อรุ่น ค่ายาฆ่าแมลง หนู มด และโรคต่างๆประมาณ 1,800 บาทต่อไร่ต่อรุ่น ค่าวัสดุและน้ำมันใส่เครื่องสูบน้ำประมาณ 3,800 บาทต่อไร่ต่อรุ่น ค่าจ้างแรงงาน ค่าจ้างรถไถ และค่าขนส่งผลผลิตอีกประมาณ 12,000 บาทต่อไร่ต่อรุ่น รวมแล้วเป็นค่าใช้จ่ายในการลงทุนประมาณเกือบ 29,000 บาทต่อไร่ต่อรุ่น (ตารางที่ 2.2)

ตารางที่ 2.2 ค่าใช้จ่ายในการลงทุนปลูกแตงกวาต่อไร่

รายการการลงทุนต่อไร่ต่อรุ่น	ค่าใช้จ่ายต่อหน่วย(บาท)	ค่าใช้จ่ายต่อไร่(บาท)
เมล็ดพันธุ์ 50 ซอง	65	3,250
ปุ๋ยรองพื้น 16-20-0 ใช้ 2 ถุง	340	780
ปุ๋ยเร่งช่วงออกดอกสูตร 15-15-15 ใส่ 5 ครั้ง ครั้งละ 2 ถุง	410	4,100
ปุ๋ยทางใบ ฉีดสัปดาห์ละ 2 ครั้งๆละ 2 กิโลกรัม รวม 5 สัปดาห์	85	850
ฮอร์โมนเร่งฉีดสัปดาห์ละครั้งๆละ 1 ลิตร รวม 5 สัปดาห์	455	2,275
ยาฆ่าแมลง(ฟูราดาน) ใส่ช่วงรองพื้น 6 กิโลกรัม	50	300
ยาฆ่าหนูและมด ขนาดซองละ 5 กรัม จำนวน 2 โหล	50	100
ยาป้องกันโรคใบด่างยี่ห้ออาร์บาแม็คตินขนาด 500 ซีซี จำนวน 1 ขวด	800	800
ยาป้องกันโรคใบด่างยี่ห้อลิคโคมัน 3 ซอง ผสมกับอาร์บาแม็คติน	200	600
ค่าจ้างรถไถ (ฟอร์ด) ปรับพื้นที่	500	500
ค่าจ้างปลูก 1 วันๆละ 5 คน	100	500
ค่าจ้างปักไม้ค้ำแตง 40 ร่อง	25	1,000
ค่าจ้างบรรจุ (ใส่ถุงๆละ 1 บาท หนักถุงละ 10 ก.ก. หรือตันละ 100 ถุง ผลผลิตเฉลี่ย ไร่ละ 10 ตัน รวมจำนวน 1000 ถุงต่อไร่)	1	1,000
ค่าจ้างแบก ถุงละ 4 บาท จำนวน 1000 ถุง	4	4,000
ค่าขนส่งไปขายที่ตลาด ถุงละ 5 บาท จำนวน 1000 ถุง	5	5,000
ค่าวัสดุและน้ำมันเชื้อเพลิง		
เชือกไนล่อนใช้ผูกขึงยึดลำปอ 4 กิโลกรัม	80	320
ถุงใส่แตงที่ผลิตได้ ถุงละ 1 บาท จำนวน 1,000 ถุง	1	1,000
น้ำมันใส่เครื่องสูบน้ำ	15	1,200
ค่าซ่อมบำรุงเครื่องสูบน้ำ	500	500
ลำปอไร่ละ 200 มัดใช้ปลูกได้ 3 รุ่น (1000 บาทต่อ 3 รุ่น)	5	333
หลักไม้ไผ่ 500 หลักใช้ปลูกได้ 3 รุ่น (1500 บาทต่อ 3 รุ่น)	3	500
รวมค่าใช้จ่ายต่อไร่ต่อรุ่น		28,908

จะเห็นได้ว่าการปลูกแตงกวาต้องใช้การลงทุนที่สูงมาก แต่ราคาแตงกวาในตลาดกลับมีความผันผวนมาก ซึ่งเป็นปัญหาที่สำคัญที่ผู้ทำไรแตงกวาต้องประสบ นอกจากนี้ แตงกวยังเป็นพืชที่เน่าเสียได้ง่าย ชาวบ้านที่ปลูกแตงกวาจึงมักตกอยู่ในสภาพเป็นเบี้ยล่างในตลาด ปรากฏจากข้อต่อรองใดๆ ด้วยเหตุนี้เอง เกษตรกรที่ปลูกแตงจึงมักนำตัวเองเข้าไปสู่ระบบการผูกมัดตนเองกับพ่อค้ารับซื้อแตง เพื่อให้แน่ใจว่าจะมีผู้รับซื้อผลผลิตของตนแน่นอน แม้ในช่วงที่ผลผลิตล้นตลาดและแตงราคาตก เพราะคิดว่าถึงจะขายได้ราคาต่ำ ก็ยังดีกว่าที่จะต้องขนแตงกลับบ้าน เพราะไม่มีพ่อค้ารับซื้อ บางรายก็ซื้อปุ๋ย ยาฆ่าแมลง และเมล็ดพันธุ์ด้วยเงินเชื่อจากพ่อค้า และต้องขายผลผลิตให้แก่พ่อค้าในราคาที่ต่ำกว่าราคาซื้อทั่วไปในตลาด ตลาดรับซื้อแตงกวาที่สำคัญคือตลาดรถไฟในเขตเทศบาลนครขอนแก่น จากจุดนี้ แตงกวาจะถูกส่งต่อไปยังเมืองต่างๆ ในภูมิภาคอีสานและนอกภูมิภาค

ปัญหาที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คือปัญหาที่สืบเนื่องมาจากการที่ในกระบวนการผลิตแตงจะต้องมีการใช้สารเคมี ประเภทปุ๋ย ฮอร์โมน และโดยเฉพาะอย่างยิ่งยาฆ่าแมลงในปริมาณที่สูงมาก (ดูตารางที่ 2.2) โดยที่ตัวเกษตรกรเองก็มักจะละเลยที่จะป้องกันตนเองและสิ่งแวดล้อมจากอันตรายของสารเคมีเหล่านี้ จากการตรวจสอบเอกสารเคมีตกค้างในกลุ่มเกษตรกรผู้ปลูกแตงกวาบ้านหนองพระจำนวน 100 คน พบว่า มีจำนวนเกษตรกรถึง 98 คนที่มีสารเคมีตกค้างในกระแสเลือด สำหรับ 2 รายที่ไม่พบสารเคมีตกค้าง ปรากฏว่า คนหนึ่งเป็นบัณฑิตอาสาสมัครกองทุนหมู่บ้าน ซึ่งเพิ่งกลับเข้ามาอยู่ในหมู่บ้านไม่นาน และได้มีอาชีพปลูกแตง ส่วนอีกคนหนึ่งเป็นสตรี ซึ่งอยู่ในครอบครัวที่ปลูกแตง แต่ตัวเธอไม่ค่อยได้ช่วยทำงานปลูกแตง จึงอาจกล่าวได้ว่า จำนวนสารเคมีตกค้างในเลือดของผู้ปลูกแตงอาจสูงถึงร้อยละ 100

“---การใช้สารเคมีจะทำให้ผลผลิตทางการเกษตรเพิ่มขึ้น สวยงาม ได้ทันใจ ทันเวลา เช่นแตงลูกเล็กหรือหงิกงอ เมื่อฉีดยาเข้าไป ตื่นเช้ามาลูกจะโตได้ขนาดที่จะขาย ลูกที่หงิกงอ ก็จะตรงสี่สวย --- การป้องกันเราไม่ค่อยทำเพราะความมั่งง่าย รู้ถึงอันตราย แต่ก็ไม่ปฏิบัติ ใส่กางเกงขาสั้น รองเท้ายางไม้ใส่ ถุงมือไม้ใส่ ปิดจมูกก็จะทำให้หายใจไม่สะดวกก็ถอดออก---“

สำหรับผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมนั้น เนื่องจากพื้นที่ปลูกแตงเป็นพื้นที่ที่น้ำจะท่วมถึงในฤดูฝน ดังนั้น สารเคมีต่างๆ จึงมีโอกาสที่จะไหลลงสู่แหล่งน้ำใหญ่ คืออ่างเก็บน้ำของเขื่อนอุบลรัตน์ได้ง่าย แม้ตัวชาวบ้านเองก็สังเกตเห็นผลกระทบของการใช้สารเคมีที่มีผลต่อสิ่งแวดล้อมและแหล่ง

อาหารธรรมชาติของพวกเขา เช่น การลดลงของนกกระजิบฟางข้าว และมัม (ผึ้งเล็ก) และเริ่มตั้งคำถามว่า อาหารธรรมชาติที่เคยกิน เช่น ปลา กบ เขียด หอยกาบ ซึ่งอยู่ในบริเวณน้ำตื้นชายฝั่ง จะมีสารพิษสะสมจนเป็นอันตรายต่อตัวเองหรือไม่

“---การฉีดยาฆ่าแมลงในการปลูกแตงกวานั้น จะส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศของป่า หรือเปล่าก็ยังไม่แน่ใจ แต่เท่าที่ชาวบ้านพูดกัน พบว่า นกจิบเพียง (นกกระจิบฟางข้าว) มันลดลงจริง หลังจากที่เรายาฆ่าแมลงแล้วลดลงมาก สมัยก่อนมันเป็นฝูงๆ ฝูงละ 50-60 ตัว ถ้าเราไปได้ไฟก่อนกินข้าวเย็น จับได้ที่ละครึ่งข้อง เดียวนี้ไปจับหมดคืนได้ไม่ถึง 3 ตัว เพราะมันตายทั้งนกทั้งแมลงเลย นกที่รอดอยู่ก็ตัวผอมแล้วก็ตายไปเอง หลังจากที่เราริเริ่มฉีดยาฆ่าแมลงแล้ว มันก็ไม่ฟักไข่ เหมือนกับว่าสารเคมีไปสะสมในร่างกายมัน สมัยก่อนนกจิบเพียงมีเยอะนี้ เราเดินไปในนาก็เห็นรังมัน ยังได้เห็นนกบินหนีไป ตอนได้ยินเสียงคนเดินเข้าไปใกล้ๆ วัวควายเดินไปในทุ่งนาก็ไปเหยียบรังมันก็มี แต่พอเริ่มมียาฉีดแตงมาแล้วนี้ ไม่เห็นรังมันเลย เดินหาก็ไม่เห็น รังนกก็ไม่มีเพราะมันไม่สามารถขยายพันธุ์ได้ คิดว่าคงมีผลกระทบต่อไข่นก ปีที่แล้วเคยจับมันได้ในบริเวณที่เขาไม่ปลูกแตง ก็ไม่เห็นมีไข่อยู่ในท้อง---”

“---นอกจากนี้ก็พวกรังมัม (ผึ้งเล็ก) ที่มีจำนวนลดลง ปีที่แล้วพบเพียงรังเดียว มันคงตายไปเพราะไปตอมดอกแตงกวาที่เราฉีดยาไว้ สมัยก่อนมีเยอะ --- พวกเขียดต่างๆ นี่ก็ลดลงมาก คิดว่ามันอาจจะไปกินแมลงที่เราฉีดยาฆ่าไป แล้วพวกแมลงที่เราเคยกินได้ อย่างจิ้งหรีดนี้ก็ถูกยาฆ่าแมลงตายหมด---”

ผลจากการตรวจเลือดที่พบสารเคมีตกค้างในผู้ที่เกี่ยวข้องกับการปลูกแตงเกือบร้อยละร้อย ประกอบกับการที่มีผู้ปลูกแตงบางรายเกิดอาการเจ็บป่วยจากพิษของสารเคมี ได้สร้างความกังวลใจให้แก่ชาวบ้านหนองพระไม่น้อย บางส่วนเริ่มมีการระมัดระวังและพยายามป้องกันตัวเองมากขึ้น แต่ก็เป็นการทำตามขอบเขตความรู้อันจำกัด จากการเข้าไปทำวิจัยในหมู่บ้าน ผู้วิจัยได้สังเกตเห็นว่า มีเศษขยะจากสารเคมี เช่นกระป๋องและซองยาฆ่าแมลงที่ใช้หมดแล้ว ถูกทิ้งอยู่ทั่วไปในสวนแตง คำแนะนำของทางราชการในเรื่องการเพาะปลูกโดยไม่ใช้สารเคมี ยังเป็นคำแนะนำในเชิงหลักการ ไม่มีรูปธรรมของทางเลือกที่ชัดเจนเพียงพอ จากสภาพที่ทางเลือกทางด้านการเกษตรและทางเลือกอาชีพอื่นๆ อันมีอยู่อย่าง

จำกัดหรือเกือบไม่มี และราคาแตงในตลาดที่ขึ้นสูงในบางช่วง ก็ยังเป็นสิ่งล่อใจให้ชาวบ้าน
หนองพระปลูกแตงต่อไป ด้วยวิธีการที่เป็นอันตรายต่อตนเอง ผู้บริโภค และสิ่งแวดล้อมโดย
รวม

สรุป

ชาวบ้านหนองพระปรับตัวเข้าสู่ระบบตลาด ด้วยการพยายามครั้งแล้วครั้งเล่าใน
การทดลองปลูกพืชผลต่างๆที่คาดว่าจะมีราคาดี แต่ความผันผวนของราคาสินค้าเกษตร ก็ทำ
ให้การผลิตพืชไร่อายุสั้นของชาวบ้านหนองพระ เป็นได้แค่เพียง “เกษตรล้มลุกคลุกคลาน” เท่านั้น
นั้น ในช่วงระยะเวลา 19 ปีที่ผ่านมา ชาวบ้านหนองพระได้เข้าสู่การผลิตพืชผลหลายอย่าง
เริ่มตั้งแต่ ปอ แตงกวา แตงไทย มะเขือเทศ ถั่วฝักยาว ถั่วเหลือง แต่ในเวลาไม่นานก็ต้องเลิก
ผลิต ส่วนใหญ่ด้วยเหตุผลที่ว่า การผลิตพืชผลเหล่านั้นประสบกับการขาดทุน ในปัจจุบันพืชที่
นิยมปลูกกันทั่วไปคือแตงกวา ซึ่งคาดว่า จะจบลงในสภาพเช่นเดียวกัน ซึ่งชาวบ้านอาจจะไม่
ขาดทุนเฉพาะในด้านทุนเงินตราเท่านั้น แต่ต้นทุนธรรมชาติในการปลูกพืชชนิดนี้ ก็มีราคาสูง
ยิ่ง

การผลิตแตงกวาในเชิงพาณิชย์ นอกจากจะต้องใช้เงินลงทุนสูงแล้ว สารเคมีในรูปปุ๋ย
ฮอร์โมน และยาฆ่าแมลงซึ่งต้องใช้ในปริมาณที่สูงมาก ยังเป็นอันตรายต่อสุขภาพของผู้ผลิต
และผู้บริโภค และมีอันตรายต่อแหล่งอาหาร แหล่งน้ำ วงจรห่วงโซ่อาหาร และสิ่งแวดล้อม
อย่างรุนแรง เกษตรกรที่ปลูกแตงร้อยละ 98 มีสารเคมีตกค้างในกระแสดเลือด นก ไข่ และปลา
บางชนิดมีจำนวนลดลงจนชาวบ้านสังเกตเห็นได้ แม้เกษตรกรผู้ปลูกแตงจะเริ่มตระหนักถึง
อันตรายที่กำลังก่อตัวขึ้น แต่พวกเขาก็ยังคงปลูกแตงต่อไป ด้วยแรงจูงใจจากผลกำไรเป็น
กอบเป็นกำจากการปลูก (แม้บางครั้งก็มีการเสี่ยงต่อการขาดทุน) เนื่องจากผู้บริโภคส่วนใหญ่
ก็ยังคณิยมบริโภคแตงกวาผลใหญ่ที่มีรูปลักษณะสวยงามเหล่านี้

2.3 การทำไร่อ้อยโรงงานในระบบโคเวตา

ข้อมูลเกี่ยวกับการทำไร่อ้อยต่อไปนี้เป็นข้อมูลจากบ้านปางสา จังหวัดชัยภูมิ สภาพพื้นที่โดยทั่วไปของบ้านปางสา เป็นที่ราบสูงน้ำท่วมถึง มีสภาพดินร่วนปนทรายที่มีความอุดมสมบูรณ์ อยู่ใกล้แหล่งน้ำขนาดใหญ่ คือ อ่างเก็บน้ำซึ่งเกิดขึ้นจากการสร้างฝายกันลำห้วย และตั้งอยู่ใกล้กับภูตะเกา ซึ่งห่างจากหมู่บ้านประมาณ 10 กิโลเมตร และยังมีสวนป่าชุมชนซึ่งอยู่ในอาณาเขตของหมู่บ้าน ป่าภูตะเกามีพืชพรรณที่เอื้อต่อการดำรงชีพของชาวบ้าน ปัจจุบันบ้านปางสามีประชากร 962 คน 192 ครัวเรือน

การประกอบอาชีพในปัจจุบัน ครัวเรือนส่วนใหญ่จะมีอาชีพทำนา จำนวน 171 ครัวเรือน รองลงมาคืออาชีพเลี้ยงไหม จำนวน 45 ครัวเรือน ปลูกผัก 40 ครัวเรือน ทำไร่อ้อย 22 ครัวเรือน ประมง 20 ครัวเรือน เลี้ยงสัตว์ 20 ครัวเรือน รับจ้างและไปทำงานที่กรุงเทพฯ และต่างประเทศ 20 ครัวเรือน รับราชการ 9 ครัวเรือน ค้าขาย 7 ครัวเรือน ตัดเย็บเสื้อผ้า 7 ครัวเรือน และทำสวน 2 ครัวเรือน และเป็นที่น่าสังเกตว่า ครัวเรือนส่วนใหญ่จะประกอบอาชีพมากกว่า 1 อาชีพ

ปัจจุบันชาวบ้านปางสา จำนวน 22 ครัวเรือนประกอบอาชีพทำไร่อ้อย ซึ่งเป็นพืชเศรษฐกิจที่เริ่มเข้ามาในช่วงพ.ศ. 2530 ในช่วงแรกๆ มีเพียงไม่กี่ครัวเรือนเท่านั้น เพราะต้องเป็นผู้ที่มีฐานะทางเศรษฐกิจดี และมีพื้นที่ทำกินค่อนข้างมาก แต่ในปัจจุบันการปลูกอ้อยมีแนวโน้มเพิ่มมากขึ้น โดยชาวบ้านเริ่มปลูกอ้อยส่งเข้าหีบที่โรงงานน้ำตาลมิตรภูเขียว อ.ภูเขียว จ.ชัยภูมิ เมื่อ พ.ศ. 2530¹² โรงงานน้ำตาลได้เข้ามาแนะนำส่งเสริม และให้การสนับสนุนในด้านการลงทุนแก่ชาวบ้านที่ต้องการทำไร่อ้อย กล่าวคือ โรงงานจะลงทุนให้ในช่วงแรก เมื่อถึงเวลาเก็บเกี่ยวอ้อยต้องนำมาขายให้กับทางโรงงาน แล้วทางโรงงานก็จะหักเงินที่ลงทุนให้ในช่วงแรกออกไป การปลูกอ้อยลักษณะนี้จะต้องผูกมัดกับโรงงาน ชาวบ้านเรียกว่า “อ้อยโคเวตา” แต่นับตั้งแต่ พ.ศ. 2543 เป็นต้นมา ชาวบ้านเปลี่ยนมาปลูกอ้อยเข้าหีบเพื่อส่งโรงงานน้ำตาลหนองเรือ อ.หนองเรือ จ.ขอนแก่น ตามการจัดสรรพื้นที่ของโรงงาน

¹² โรงงานน้ำตาลมิตรภูเขียว หรือโรงงานน้ำตาลรวมเกษตรกรอุตสาหกรรม ได้ก่อตั้งเมื่อ พ.ศ. 2526 เป็นโรงงานน้ำตาลที่ใหญ่และทันสมัยที่สุดแห่งหนึ่งในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ออกแบบกระบวนการผลิตจาก Tate & Lyle Industries ประเทศอังกฤษ ดำเนินการร่วมกับบริษัทน้ำตาลตะวันออก จำกัด และบริษัทน้ำตาลหนองใหญ่ มีกำลังผลิตในขั้นแรก 12,000 ตันอ้อยต่อวัน และเพิ่มเป็น 22,000 ตันอ้อยต่อวัน ในปัจจุบันมีชาวไร่อ้อยคู่สัญญามากกว่า 5,000 ราย (พิพัฒน์ พงศ์พิพร, 2542)

ถึงแม้ว่า การปลูกอ้อยจะต้องลงทุนสูงในช่วงปีแรก และต้องเป็นหนี้โรงงาน แต่ชาวบ้านส่วนใหญ่ก็มีความต้องการที่จะปลูกอ้อย เพราะเป็นพืชที่ปลูกได้ราคาดี ผลผลิตต่อไร่สูง และให้ผลตอบแทนจากการปลูกสูงกว่าพืชอื่นๆ ที่ชาวบ้านเคยปลูก การลงทุนปลูกอ้อยครั้งเดียวสามารถตัดได้ถึง 3-4 ฤดูกาล(ครั้ง) และมีตลาดรองรับแน่นอน นอกจากนี้อ้อยยังทนแล้งได้ดี ปัจจัยเหล่านี้ ชักชวนให้ชาวบ้านปลูกอ้อยมากขึ้น

พื้นที่ปลูกอ้อยที่บ้านปางสา เดิมชาวบ้านเคยปลูกพืชไร่อื่นๆ เช่น มันสำปะหลัง ข้าวโพด ปอ แต่ผลผลิตที่ได้ไม่ดีเท่าที่ควร จึงทำให้ชาวบ้านหันมาปลูกอ้อย ปัจจุบันชาวบ้านได้เริ่มปลูกอ้อยมากขึ้น จึงต้องมีการเช่าพื้นที่สำหรับปลูก ซึ่งในหมู่บ้านคิดอัตราเช่าโดยเฉลี่ยปีละ 300 บาท สำหรับพื้นที่ที่เป็นดินทรายหรืออยู่ที่โคก ห่างจากแหล่งน้ำ แต่ถ้าเป็นที่ใกล้แหล่งน้ำที่มีดินดำหรือดินร่วนปนทราย อัตราค่าเช่าปีละ 500 บาท

เนื่องจากอ้อยที่ปลูกในหมู่บ้านเป็นอ้อยโคเวตา ดังนั้นในเรื่องพื้นที่ปลูกทางโรงงานน้ำตาลจะส่งเจ้าหน้าที่สำรวจ มาตรวจสอบดูสภาพดิน อากาศ และสิ่งแวดล้อมอื่นๆ ว่า เป็นพื้นที่เหมาะสมในการปลูกหรือไม่ ถ้าพื้นที่ไม่เหมาะสมทางโรงงานจะไม่ให้โคเวตา

ในด้านขนาดพื้นที่นั้น ถ้าชาวบ้านมีที่ดินเพียง 5 – 10 ไร่ ชาวบ้านจะต้องรวมกลุ่มกัน 3 – 5 คน เพื่อจะผลิตอ้อยให้ได้ถึง 1,000 ตัน (100 ไร่ๆ ละ 10 ตัน) ตามโคเวตา นอกจากนี้ การรวมกลุ่มกันทำให้การขอพันธุ์และปุ๋ย ตลอดจนรถมาขนส่งอ้อยในช่วงเก็บเกี่ยวสะดวกและรวดเร็ว

วิธีการปลูกอ้อย

การปลูกอ้อยแต่ละครั้ง สามารถเก็บเกี่ยวผลผลิตได้นานถึง 3 หรือ 4 ปี ดังนั้นวิธีการปลูกและดูแลอ้อยจึงเป็นเรื่องสำคัญที่จะส่งผลต่อรายได้ นับตั้งแต่การเตรียมพื้นที่และดินที่ปลูก การเลือกพันธุ์ การดูแลรักษา อย่างไรก็ตาม เนื่องจากการปลูกอ้อยเป็นการปลูกในระบบโคเวตา ดังนั้น ทางโรงงานจึงเป็นแหล่งข้อมูลและแหล่งให้คำแนะนำที่สำคัญ ผ่านทางเจ้าหน้าที่สนามของโรงงาน ในที่นี้จะกล่าวถึงขั้นตอนต่างๆพอสังเขป

พันธุ์อ้อย การทำไร่เริ่มแรก ต้องซื้อพันธุ์อ้อยก่อน พันธุ์เริ่มแรกมักซื้อมาจากโรงงาน การปลูกเริ่มแรกเป็นการปลูกเอาพันธุ์ กล่าวคือ พันธุ์อ้อย 1 ไร่ ปลูกขยายต่อได้ถึง 5-10 ไร่ ขึ้นอยู่กับพันธุ์อ้อยและการดูแล การซื้อพันธุ์อ้อย ราคาต่อไร่ คือ 7,000 – 13,000 บาท ซึ่งขึ้นอยู่กับพันธุ์อ้อยเช่นกัน

อ้อยแต่ละพันธุ์มีความสามารถในการไวต่อได้ต่างกัน และการไวต่อของอ้อยแต่ละพันธุ์จะขึ้นอยู่กับพื้นที่ปลูกด้วย เพราะว่าอ้อยแต่ละพันธุ์จะเจริญเติบโตได้ดีในสภาพดินและปริมาณน้ำ

ฝนแตกต่างกัน สำหรับพันธุ์อ้อยที่ปลูกในหมู่บ้านปางสา เริ่มแรกใช้พันธุ์ 38 (อ้อยขาว) พันธุ์ 417 (อ้อยแดง) พันธุ์สุพรรณ และพันธุ์ 39 ต่อมาใช้พันธุ์มากอส (อ้อยขาว) และตั้งแต่ พ.ศ.2544 เป็นต้นมา ชาวไร่อ้อยนิยมปลูกพันธุ์เค 200 เพราะเปลือกแข็งจะต้านทานหนอนกอได้ดีกว่าพันธุ์อื่นๆ และพันธุ์อู่ทอง 3 ซึ่งเป็นลูกผสมของอ้อยอู่ทอง 1 และอู่ทอง 2 ซึ่งให้ผลผลิตสูง

การเตรียมดินและช่วงฤดูปลูก การปลูกอ้อยจะเริ่มปลูกในเดือนเมษายน-พฤษภาคม เมื่อถึงเดือนธันวาคม-กุมภาพันธ์ ก็จะมีการตัด ในการตัดมักจะต้องการจ้างคนงาน สำหรับการลงทุนในช่วงแรกทางโรงงานจะให้ค่ารถไถ พันธุ์อ้อย และปุ๋ย การไถเตรียมปลูกชาวบ้านจะไถ 3 ครั้ง¹³

ชาวไร่อ้อยจำนวนหนึ่งที่มีพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นดินทราย จะปลูกอ้อยข้ามแล้ง หรืออ้อยปลายฝน (อ้อยตุลาก็เรียก) โดยจะปลูกประมาณเดือน ตุลาคม-พฤศจิกายน หลังจากหมดฤดูฝน อ้อยข้ามแล้งนี้ระยะการเก็บเกี่ยวจะประมาณ 12 เดือน ซึ่งจะยาวนานกว่าอ้อยต้นฝน ทำให้คุณภาพความหวานของอ้อย (วัดเป็นหน่วยซี.ซี.เอส.) สูง ซึ่งการซื้อขายอ้อยจะขึ้นอยู่กับปริมาณความหวาน ถ้าปริมาณความหวานสูงก็จะได้ราคาสูง นับเป็นข้อได้เปรียบของการปลูกอ้อยข้ามแล้ง

การปลูก การปลูกอ้อย ทางโรงงานจะส่งเจ้าหน้าที่มาแนะนำการปลูก ดูแลรักษาและเก็บเกี่ยว ซึ่งวิธีการปลูกอ้อยจะนิยมปลูกโดยการใส่ท่อนพันธุ์ที่ซื้อมา หรือเตรียมปลูกไว้เอง¹⁴ หากท่อนพันธุ์ไม่ออก ชาวบ้านจะปลูกซ่อมหลังการปลูก 2-3 สัปดาห์ สำหรับอ้อยต่อ จะไม่นิยมปลูกซ่อม เนื่องจากโอกาสงอกขึ้นน้อย

¹³ การไถ 3 ครั้ง เพื่อให้ดินละเอียดร่วนซุย และตากดินทิ้งไว้ เพื่อทำลายศัตรูอ้อยในดิน ชักร่องลึกอย่างน้อย 30 เซนติเมตร ปรับระดับพื้นที่ให้เรียบร้อย โดยอาจให้เอียงไปทางใดทางหนึ่ง เพื่อการระบายน้ำ และลงไถดินดาน ทุกครั้งที่มีการรื้อต่อเพื่อปลูกอ้อยใหม่ โดยไถให้เป็นรูปตาหมากรุก ซึ่งการไถครั้งที่ 3 จะเป็นการไถยกร่อง ระบายของชาวไร่ในช่วงนี้ คือ ค่าจ้างรถไถ รวม 3 ครั้ง ไร่ละ 700 และค่าปุ๋ยเคมีสูตร 15-15-15 อัตราไร่ละ 100 กิโลกรัม หรือคิดเป็นมูลค่า 395 บาท ต่อ 1 ไร่

¹⁴ วิธีการปลูกที่ชาวบ้านนิยมทำมี 2 วิธีคือ

วิธีที่ 1 นำท่อนพันธุ์ทั้งลำมาวางตามร่อง โดยจะชักร่องให้ลึกระยะแถว 1.0-1.3 เมตร และวางลำอ้อยในร่อง ใช้จอบสับลำอ้อย เป็น 2-3 ท่อน กลบดินหนา 10-15 เซนติเมตร เหยียบดินกลบให้แน่นเพื่อให้ท่อนสัมผัสกับดินชั้นมากที่สุด

วิธีที่ 2 นำท่อนพันธุ์มาตัดเป็นท่อนสั้น ๆ แต่ละท่อนจะต้องมีตาอย่างน้อย 2-3 ตา ใส่ปุ๋ยกันร่อง แล้วเอาดินกลบ จากนั้นจึงวางท่อนพันธุ์ลงในร่องในลักษณะที่ตาอยู่ด้านข้าง แล้วเอาดินกลบให้แน่นพอสมควร

การดูแลรักษา

การดูแลรักษาอ้อยในปีแรก (อ้อยปลูก) และปีถัดไปอีก 2 – 3 ปี (อ้อยต่อ) จะต้องทำอย่างสม่ำเสมอ โดยการใส่ปุ๋ยเคมี การไถกลบโคนหรือถมดินโคนอ้อย และการดายหญ้า อ้อยที่ได้รับการดูแลที่ดีจะให้ผลผลิตได้ถึง 4 ปี แต่บางที่ชาวไร่อ้อยจะไถทิ้งและปลูกใหม่หลังจากปีที่ 3 เพราะผลผลิตในปีที่ 4 จะลดลงมาก¹⁵

การป้องกันกำจัดวัชพืช โรค และแมลงก็เป็นปัจจัยที่สำคัญที่จะทำให้ปลูกอ้อยแล้วได้ผลผลิตดี ในการควบคุมและกำจัดวัชพืชชาวไร่จะใช้ทั้งวิธีการพ่นสารเคมี และการใช้แรงงานคนดายหญ้า ส่วนการควบคุมและกำจัดแมลงและโรคนั้น ต้องเริ่มตั้งแต่การเลือกพันธุ์ที่ต้านทานโรคบางชนิดได้ดี การเลือกท่อนพันธุ์ที่ไม่มีโรค การหยอดสารเคมีป้องกันโรคที่ท่อนพันธุ์ก่อนการไถกลบ การปล่อยแตนเบียน แต่ถ้าควบคุมโรคไม่ได้ บางครั้งก็ต้องไถทิ้งและเผาทั้งแปลงเพื่อ

ซึ่งชาวบ้านนิยมที่จะปลูกวิธีที่ 2 มากกว่าเพราะจะทำให้อ้อยแตกหน่อใกล้เคียงกัน ซึ่งการปลูกแบบวิธีที่ 1 หน่ออ้อยที่แตกจะเกิดไม่พร้อมกัน

¹⁵ การดูแลรักษาอ้อย

- 1) อ้อยปลูก จะใส่ปุ๋ย 2 ครั้ง/ฤดูปลูก ใส่ครั้งแรกเมื่อเริ่มปลูกอ้อย เพราะต้องเร่งใส่ปุ๋ยในช่วงที่ดินมีความชื้น โดยใช้ปุ๋ยเคมีสูตร 15-15-15 อัตรา 100 กก./ไร่ ครั้งที่ 2 จะใส่เมื่ออ้อยอายุได้ประมาณ 2-4 เดือน ใช้ปุ๋ยเคมีสูตร 15-15-15 อัตรา 50 กก./ไร่ ในช่วงนี้จะทำการกลบร่องอ้อยไปพร้อม ๆ กัน
- 2) อ้อยต่อ ใส่ปุ๋ยเคมีสูตร 15-15-15 อัตรา 100 กก./ไร่ โดยแบ่งใส่ 2 ครั้ง เช่นเดียวกับอ้อยปลูก อ้อยต่อ หมายถึงอ้อยที่ปลูกปีแรก และตัดครั้งแรกซึ่งเรียกว่า “ตอ 1” การเก็บเกี่ยว ต้องตัดชิดดิน ไม่ต้องเผาใบหรือเศษเหลือในไร่ นอกจากมีโรคและแมลงระบาด เมื่อมีความชื้นพอ (ฝนตก หรือหมอกลง) ให้ใส่ปุ๋ยได้ทันที และทำการไถกลบโคนพร้อม ๆ กัน แต่บางครั้งเรือนจะไม่ไถกลบโคนหลังจากตัดอ้อยตอ 1 แต่จะปล่อยให้อ้อยแตกกอเลย สำหรับการดายหญ้าจะทำ 1 ครั้ง หลังจากตัดตอ 1 ไปแล้วประมาณ 2 เดือน และเมื่อตัดตอ 2 ซึ่งหมายถึง การเก็บเกี่ยวครั้งที่ 2 แล้วก็ไถกลบ และใส่ปุ๋ยอีกครั้งการดูแลรักษาก็ทำเหมือนตอ 1 หลังจากตัดตอ 3 แล้วก็ทำการไถเตรียมดินปลูกใหม่ แต่สำหรับพื้นที่ที่ตออ้อยยังมีความอุดมสมบูรณ์ สามารถไถเตรียมดินปลูกใหม่ หลังจากตอ 4 แต่ชาวบ้านจำนวนหนึ่ง เมื่อปลูกอ้อยได้ 2 – 3 ปี ก็จะตัดตอทิ้งไถพื้นที่ปลูกใหม่เพราะถ้าปล่อยต้นตอไว้นานๆ จะทำให้ต้นอ้อยไม่สมบูรณ์ลำต้นหักรากแตกเป็นปมและมีเหง้าสูงจากดิน

นอกจากนี้ ชาวไร่อ้อยต้องคอยถางหญ้าไม่ให้ขึ้นในบริเวณที่ปลูกอ้อย และเอาดินกลบอีกสามถึงสี่ครั้ง ซึ่งเป็นการถมดินให้สูงขึ้น เพื่อช่วยให้ต้นอ้อยเจริญเติบโตรวดเร็วขึ้น หลังจากนั้นต้นอ้อยจะออกงามโดยอาศัยความชื้นจากน้ำฝน

ไม่ให้โรคแพร่ระบาด ส่วนใหญ่การดูแลเรื่องโรคระบาดจะมีเจ้าหน้าที่จากโรงงานมาให้คำแนะนำและช่วยเหลือ¹⁶

¹⁶ การควบคุมวัชพืช ทำได้โดย

1) ใช้สารเคมี ในปัจจุบันชาวไร่ต้องพ่นสารเคมี (คุมหญ้าไม่ให้ขึ้น) และกำจัดวัชพืช เช่น อาทราซีน อัตรา 500-625 กรัม/ไร่ เพื่อคุมวัชพืช หลังจากไถพรวนดิน และใส่ปุ๋ย ในช่วงเดือนมิถุนายน-สิงหาคม จำนวนในการใช้ ขึ้นอยู่กับพื้นที่ และพันธุ์อ้อย โดยเฉลี่ยในการใช้คือ 1-3 ครั้ง ซึ่งเป็นช่วงที่วัชพืชงอกแล้ว ค่าสารเคมีต่อไร่คือ 125 บาท และสารกำจัดวัชพืชต่อไร่ คือ 170 บาท ซึ่งต้องจ้างค่าแรงงาน คือ ถึงละ 150 บาท ต่อ 1 ไร่ ในกรณีที่ไม่ได้ตักน้ำเพื่อผสมสารให้ แรงงาน ถ้าเจ้าของไร่ตักน้ำเตรียมไว้ จะคิดราคา 130 บาท ต่อ 1 ถึง ปัญหาที่พบ คือ การคุมและกำจัดวัชพืชไม่ทันเวลา ซึ่งจะมีผลกระทบต่อการทำงานของอ้อยได้ไม่ดี ทำให้ผลผลิตของอ้อยต่ำ และชาวไร่ไม่มีเวลาเหลือไปทำกิจกรรมอย่างอื่น สิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายในการจัดการวัชพืชมาก โดยเฉพาะค่าสารกำจัดวัชพืช ค่าแรงงานพ่นสาร ทำให้ต้นทุนการทำไร่อ้อยสูง ผลผลิตต่ำ ถ้าปีไหนราคาอ้อยไม่ดี ชาวไร่จะไม่ค่อยมีกำไร

2) ใช้แรงงานคนในการดายหญ้า ในกรณีที่ผู้ใช้สารเคมีและสารกำจัดวัชพืช หรือใช้สารเคมีแล้วไม่สามารถควบคุมวัชพืชได้ โดยเฉลี่ยจะต้องดายหญ้า 1- 2 ครั้ง/ฤดูปลูก คือ ในช่วงตั้งแต่ปลูกจนถึงอายุ 4 เดือน ซึ่งต้นทุนอ้อยยังไม่เจริญเติบโตมากนัก ทั้งนี้เพราะเมื่ออ้อยอายุมากขึ้นจะใหญ่ ใบจะบังแสงทำให้หญ้ามิน้อย สำหรับแรงงานที่ใช้ในดายหญ้าหรือสับหญ้า จะจ้างแรงงานวันละ 100 บาท ซึ่ง 1 ไร่ ต้องใช้คนประมาณ 1-2 คน สำหรับกรณีหญ้าไม่มาก ถ้าหญ้ามีย่อยมาก อาจใช้แรงงานนับสิบๆ คน

3) ใช้เครื่องจักรไถพรวนระหว่างร่องหลังปลูก เมื่อมีวัชพืชงอก หรือพรวนตอนอ้อยงอกขึ้น หรือเป็นหน่อขึ้น เพียงหัวเขา ซึ่งต้องจ้างรถพรวนราคาต่อไร่ คือ 300-400 บาท ในกรณีดังกล่าว ชาวไร่จะไม่นิยมทำ เพราะได้ใช้สารเคมี และดายหญ้าแล้ว รวมทั้งต้องเพิ่มต้นทุนการผลิตสูงไปด้วย

โรคและแมลงที่สำคัญและการป้องกันแก้ไข

1) โรคอ้อยที่สำคัญ ได้แก่ โรคใบขาว โรคเส้ดำ และโรคเหี่ยวเน่าแดง และปัจจุบันมีโรคที่พบใหม่ คือ โรคกอตะไคร้ ซึ่งการป้องกันกำจัดโรคอ้อย ทำได้โดยการใช้พันธุ์อ้อยที่ต้านทานโรคได้ดี ทำลายกอที่เป็นโรคด้วยการขุดออกหรือเผาทิ้ง การไม่ใช้ท่อนพันธุ์จากกอที่เป็นโรค และต้องเตรียมแปลงพันธุ์เองเพื่อการควบคุมโรค

2) แมลงศัตรูอ้อยที่สำคัญ ได้แก่ หนอนกอลายเล็ก หนอนกอสีขาว หนอนกอสีชมพู และหนอนด้วงยาว ซึ่งการป้องกันกำจัดแมลงศัตรู โดยตัดหน่ออ้อยที่ยอดเริ่มเหี่ยวไปทำลายเพื่อกำจัดด้วง และเจ้าหน้าที่จากโรงงานน้ำตาลนำสารเคมีมาหยอดร่องอ้อยก่อนกลบท่อนพันธุ์ และปล่อยแตนเบียน เพื่อควบคุมหนอนกอ ถ้าควบคุมการระบาดไม่ได้ จะทำการเผาต้นอ้อยทั้งแปลง

การเก็บเกี่ยวอ้อย

อายุเก็บเกี่ยวอ้อยประมาณ 10-12 เดือน ขึ้นอยู่กับพันธุ์อ้อยและสภาพแวดล้อม แต่ถ้าอ้อยเริ่มมีดอกก็รีบตัด เพราะอ้อยจะกลวงเป็นรูตรงกลาง มีผลทำให้น้ำหนักอ้อยน้อยลง หลังจากตัดอ้อยแล้วต้องรีบส่งเข้าโรงงานภายใน 48 ชั่วโมง เพราะมีผลกระทบต่อค่าความหวาน ผลผลิตอ้อยที่ปลูกได้แต่ละปีจะประมาณ 10 ตัน/ไร่ และก่อนที่จะตัดอ้อยจะมีเจ้าหน้าที่จากโรงงานมาตรวจสอบก่อน

การเก็บเกี่ยว จะจ้างแรงงานตัดอ้อย อัตราจ้าง 100 มัด ต่อจำนวนเงิน 65-70 บาท ซึ่ง 1 มัดมีอ้อยประมาณ 10 ลำ แต่ถ้าอ้อยที่มีขนาดลำเล็กจะประมาณ 13-15 ลำต่อมัด สำหรับค่าใช้ในการตัดอ้อย 1 ไร่ (ได้อ้อยประมาณ 10 ตัน) ประมาณ 280-300 บาท และในปัจจุบันชาวไร่อ้อยมีการเผาใบอ้อยกันมากขึ้นก่อนเก็บเกี่ยว เนื่องจากขาดแคลนแรงงาน เพราะไม่ต้องการตัดอ้อยที่ล้มไม่ตั้งตรง และอ้อยสด ซึ่งตัดยากกว่าอ้อยที่เผาที่ทำให้ตัดอ้อยได้เร็วไม่ต้องลอกกาบใบ อ้อยที่เผาใบถ้าตัดแล้วไม่รีบขนส่งไปยังโรงงานทันที จะต้องถูกหักค่าคุณภาพความหวาน นอกจากนั้นในการดูแลอ้อยต่อจะต้องให้น้ำเพิ่มขึ้น เพราะอ้อยต่อจะเกิดการสูญเสียมาก

นอกจากนี้ ยังมีการจ้างแรงงานในการ “ขึ้นอ้อย” หรือการนำอ้อยที่มัดแล้วขึ้นรถเพื่อไปส่งที่โรงงานน้ำตาล รถส่วนใหญ่จะเป็นรถบรรทุก ส่วนน้อยจะเป็นรถอีแต่น การขึ้นอ้อยจะใช้แรงงาน 6 คน ต่อ 1 รถ ซึ่งบรรจุอ้อยได้ประมาณ 20-25 ตัน โดยให้ค่าแรงขึ้นอ้อย ตันละ 40 บาท ใน 1 วัน แรงงาน 6 คน จะขึ้นอ้อยได้ประมาณ 2 รถ ได้ค่าจ้างต่อวันประมาณ 200 กว่าบาท

ตลาดรับซื้อและรายได้

ผลผลิตที่ได้จะขายให้แก่โรงงานน้ำตาล ชาวไร่ต้องจ้างรถบรรทุกอ้อย (ตันละ 100 บาท) เพื่อนำผลผลิตส่งเข้าโรงงาน และทางโรงงานจะหักเงินเมื่อส่งอ้อยเข้าโรงงานแล้ว โดยประกันราคาให้ตันละ 400 บาท เป็นระยะเวลา 5 ปี แต่ถ้าอ้อยที่มีเกรดดี เช่น อ้อยแดงจะได้ตันละ 500 บาท (รายได้จากการขายอ้อยคิดจากราคาอ้อยต้นปี พ.ศ. 2544) ถ้าเป็นอ้อยปกติไม่ได้เป็นโรคใบขาวและโรคเส้ดำ ซึ่งไม่ถูกหักเปอร์เซ็นต์ จะได้ผลผลิตเฉลี่ย 10 ตันต่อไร่ จากการรวบรวมข้อมูลจะพบว่า มีการขายอ้อยให้แก่โรงงาน เป็น 3 กรณี (รายละเอียดดังตารางที่ – แสดงงบประมาณรายจ่าย-รายรับ และกำไร-ขาดทุน โดยเฉลี่ยในการทำไร่อ้อย 1 ไร่) ดังนี้

1) กรณีตัดอ้อยและนำส่งโรงงานเอง โดยรายได้จากการขายอ้อย เฉลี่ยประมาณ 5,000 บาทต่อไร่ ซึ่งกำไรจะได้น้อยกว่ากรณีที่ 2 อย่างไรก็ตาม กรณีดังกล่าวเหมาะสมสำหรับผู้

เป็นหัวหน้าโควตาที่มีลูกไร่เยอะ เพราะมีอำนาจในการต่อรองกับโรงงานได้ดี ทั้งเรื่องขอพันธุ์ ขอบุ๋ย และสิ่งสนับสนุนอื่นๆ นอกจากนั้น ยังรวมถึง การขอคิวนำอ้อยเข้าโรงงานได้รวดเร็ว ซึ่งจะได้ค่าความหวานมาก และแรงงานในการตัดอ้อยก็มีจำนวนมากและแน่นอน

2) กรณีขายอ้อยยกไร่ โดยชาวไร่อ้อยจำนวนหนึ่งโดยเฉพาะที่เป็นลูกไร่ หรือชาวไร่ย่อยที่ผลิตภายในครัวเรือน จะขายอ้อยยกไร่ ซึ่งไม่ตัดอ้อยเพื่อส่งเข้าหีบโรงงานเอง เพราะมีความคิดว่า ถ้าตัดเองรายจ่ายจะสูง เช่น ค่าจ้างรถเข็นอ้อย ค่าแรงงาน ทั้งตัดอ้อย และขึ้นอ้อย โดยจะขายไร่ละประมาณ 3,600 บาท ดังชาวไร่ย่อยที่ผลิตภายในครัวเรือนกล่าวว่า

“ชาวไร่ขายอ้อยยกไร่เยอะมาก เพราะไม่เหนื่อย มีคนบ่นว่า บางทีหาคนงานก็ยาก ค่าคนขึ้น ต้องจ้างเขาเยอะ ขายยกไร่จึงดีกว่า แต่ขายตัดบางครั้งก็ได้เยอะกว่า เพราะเรากะอ้อยไม่ถูก แต่ขายยกไร่จะได้ดีกว่า เพราะบางครั้งอ้อยเราสั้น หรืออ้อยเรายาว แต่คนตัดก็คิดราคาเดียวกัน ดังนั้น ขายยกไร่ จึงได้ดีกว่าตัดเอง ถ้าพวกหน้าโควตา ก็หาแรงงานมาตัดได้ แต่ถ้าเราไม่เข้าโควตา เราขายยกไร่จะสบายดีกว่า หัวหน้าโควตาจะได้กำไร เพราะคนงานเขาจะมีแน่นอน ไม่ลำบาก รับคนงานจากต่างจังหวัดมาอยู่บ้านเลย ถ้าเป็นแบบเราจะลำบาก เราต้องไปรับเขามาตัด บางครั้งเขาก็ไม่ยอมตัดให้เรา เพราะเราไม่ใช่หัวหน้าโควตา และแรงงานจะได้เงินเป็นวัน (15 วัน) เราจ่ายเงินสดเขาไม่ชอบ และก็มาเลย”

3) กรณีขายอ้อยเงินสด ยังมีชาวไร่อ้อยจำนวนหนึ่ง ขาย “อ้อยเงินสด” หรือการไม่นำอ้อยไปขายที่โรงงาน เพราะโรงงานออกเป็นวีค แต่จะขายผ่านพ่อค้าคนกลาง ถ้าโรงงานให้ราคาอ้อยตันละ 500 บาท พ่อคนกลาง หรือแหล่งที่ชาวไร่จะนำอ้อยไปขาย จะให้ตันละ 450 บาท โดยจ่ายเป็นเงินสด เหตุผลที่ชาวไร่ขายอ้อยด้วยวิธีนี้ ถึงแม้จะได้กำไรต่ำกว่ากรณีที่ 2 มากก็เพราะเห็นว่า มีความสะดวก ไม่ยุ่งยาก และได้เงินเร็ว เพราะหมุนเงินไม่ทัน

ตารางที่ 2.3 งบประมาณรายจ่าย-รายรับ และงบดุลโดยเฉลี่ย ในการทำไร่อ้อย ต่อไร่

งบประมาณ	ปีที่ 1 (ต่อ 1) (บาท)	ปีที่ 2 (ต่อ 2) (บาท)	ปีที่ 3 (ต่อ 3) (บาท)	ปีที่ 4 (ต่อ 4) (บาท)
รายจ่าย				
- ค่าพันธุ์อ้อย	700	-	-	-
- ค่าเช่าที่ (กรณีไม่มีที่ดินของตนเอง)	300	300	300	300
- ค่ารถไถ/แรงงานคน ในการเตรียมดิน	700	700	700	700
- ค่าปุ๋ยกลบรองตอนปลูก	395	395	395	395
- ค่าปุ๋ยครั้งที่ 2	198	395	395	395
- ค่าสารคุมวัชพืช	125	125	125	125
- ค่าสารกำจัดวัชพืช	170	170	170	170
- ค่าแรงงานในการพ่นสารคุม/สารกำจัด	150	150	150	150
- ค่าแรงงานคนในการดายหญ้า/สับหญ้า	150	200	200	200
- ค่าแรงงานตัดอ้อย*	280	300	300	300
- ค่าแรงงานขึ้นอ้อย*	400	400	400	400
- ค่ารถบรรทุกอ้อยส่งหีบโรงงาน*	1,000	1,000	1,000	1,000
รวมรายจ่ายทั้งหมด	4,568	3,868	3,868	3,868
รายรับกรณีตัดอ้อยและนำส่งโรงงานเอง	5,000	5,000	5,000	5,000
รวมรายจ่ายทั้งหมด	4,568	3,868	3,868	3,868
งบดุล	+432	+1,132	+1,132	+1,132
รายรับ กรณีขายยกไร่	3,600	3,600	3,600	3,600
หักรายจ่ายทั้งหมด (หักจากรายจ่าย*)	2,888	2,188	2,188	2,188
งบดุล	+712	+1,412	+1,412	+1,412
รายรับ กรณีขายอ้อยเงินสด	4,500	4,500	4,500	4,500
รวมรายจ่ายทั้งหมด	4,568	3,868	3,868	3,868
งบดุล	-68	+632	+632	+632

หมายเหตุ + = กำไร - = ขาดทุน

กล่าวโดยสรุป การปลูกอ้อยเป็นการปลูกที่ใช้การลงทุนสูงกว่าพืชชนิดอื่น ต้องมีการดูแลเอาใจใส่อย่างดี ในบางช่วงก็ต้องรีบเร่งทำงานแข่งกับเวลา มิฉะนั้นจะเกิดผลเสียหายและมีผลต่อการสูญเสียรายได้ เช่น การดายหญ้าและกำจัดวัชพืช ต้องรีบทำให้เสร็จทันเวลา เพราะถ้าการดายหญ้า ล่าช้าเกินไป จะทำให้การดูแลอ้อยไม่สมบูรณ์ มีผลกระทบต่อผลผลิต ต้นทุนสูง และได้ผลกำไรน้อย บางทีชาวไร่จึงตัดสินใจใช้สารเคมีแทน ซึ่งก็เป็นการสิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายมากและมีผลเสียต่อสุขภาพ บางปีก็ประสบปัญหาความแห้งแล้ง ฝนไม่ตกตามฤดูกาล ยอดต้นอ้อย

เหี่ยวตายทั้งต้น นอกจากนี้ อ้อยเมื่อตัดแล้ว จะต้องส่งเข้าโรงหีบภายในเวลาไม่เกิน 48 ชั่วโมง เพราะคุณภาพอ้อยจะเสื่อมลง ความหวานจะลดลง “มันต่างจากผลผลิตเกษตรอื่นๆ เช่น ข้าว ข้าวโพด หรือถั่วต่างๆ ที่สามารถเก็บไว้ได้นานกว่ามาก” ความเร่งรีบต่างๆ ทำให้ต้องมีการจ้างแรงงาน ซึ่งส่งผลทำให้ต้นทุนการผลิตสูงขึ้น แต่อย่างไรก็ตาม การที่อ้อยเป็นพืชที่ปลูกในระบบโคเวตา และมีการประกันราคารับซื้อ ก็ยังเป็นปัจจัยที่ทำให้เกษตรกรมีความมั่นใจในการปลูกพืชชนิดนี้ มากกว่าการปลูกพืชชนิดอื่น

การลงทุนที่สูงกว่าการปลูกพืชชนิดอื่นๆ ประกอบกับการที่ต้องเข้าเป็นสมาชิกชาวไร่อ้อย ซึ่ง ชาวบ้านเรียกว่า “ลูกไร่” นั้น ทำให้ชาวบ้านที่ปลูกอ้อยต้องพึ่งพิงนายทุนจากภายนอก และเป็นหนี้โรงงานในด้านค่าไถ พันธุ์อ้อย และปุ๋ย นอกจากนี้ ยังเป็นหนี้จากการกู้เงินจากทางโรงงานซึ่ง เรียกว่า “เงินเกี้ยว” ซึ่งใช้สำหรับบำรุงต่ออ้อย กู้อัตราร้อยละ 9 ดังคำบรรยายของชาวไร่อ้อยที่ สะท้อนถึงเหตุจูงใจในการทำไร่อ้อยที่ต้องพึ่งพิงทุน และตลาดจากนายทุนหรือโรงงานน้ำตาลมา โดยตลอด

“เหตุจูงใจที่ทำให้ปลูกอ้อย เพราะมีโรงงานมารองรับ ประกันราคาให้ และมีที่ขาย มี โรงงานรับซื้อ มีตลาดแน่นอน มีหัวหน้าคิว มีโคเวตา มีการส่งเสริมปุ๋ยมาให้ มีเงินให้ ถ้าใครต้องการไถไร่ ก็มีเงินมาให้เลย ถ้าได้เงินก็ใช้หนี้โรงงาน ที่เหลือก็เป็นของเรา คน ที่ไม่มีทุนก็ทำแบบนี้”

อย่างไรก็ตาม ชาวบ้านได้คิดคำนวณดูแล้วว่า ถ้าอ้อยราคาต่ำกว่า 500 บาทต่อตัน ชาวบ้านจะเลิกปลูกเพราะไม่คุ้มกับทุนที่ลงไป แต่ถ้าผลผลิตอ้อยดีราคาสูงต่อไปเรื่อยๆ ในระยะสั้นจะทำให้การขยายพื้นที่ปลูกอ้อยเพิ่มขึ้น เพราะตอนนี้มีชาวบ้านบางครัวเรือน ต้องการปลูกอ้อย โดยจะดูผลผลิตของชาวไร่ที่ลงทุนปลูกไปแล้วว่าให้ผลผลิตดีแค่ไหน ถ้าผลผลิตดี และสามารถจ่ายหนี้สินให้กับทางโรงงานได้อย่างรวดเร็ว ก็จะทำการปลูกอ้อยมากยิ่งขึ้น ถึงแม้ว่า การปลูกอ้อยจะต้องลงทุนสูงในช่วงปีแรก และต้องเป็นหนี้โรงงาน แต่ชาวบ้านส่วนใหญ่ก็มีความต้องการที่จะปลูกอ้อย เพราะเป็นพืชที่ปลูกได้ราคาดี ผลผลิตต่อไร่สูง และให้ผลตอบแทนจากการปลูกสูงกว่าพืชอื่นๆ ที่ชาวบ้านเคยปลูก การลงทุนปลูกอ้อยครั้งเดียวสามารถตัดได้ถึง 3-4 ฤดูกาล และมีตลาดรองรับแน่นอน นอกจากนี้อ้อยยังทนแล้งได้ดี ปัจจัยเหล่านี้ เชิญชวนให้ชาวบ้านปลูกอ้อยมากขึ้น

กรณีที่ 3 การปรับตัวในภาวะวิกฤต : อุทกภัย พ.ศ. 2545 ที่บ้านหนองลาย

ภาวะวิกฤต อาจเป็นช่วงเวลานึงที่เราจะสามารถทำความเข้าใจกับการปรับตัวของชุมชน และครอบครัวชาวนาได้ชัดเจน ในช่วงเดือนกันยายน – ตุลาคม พ.ศ. 2545 พื้นที่ภาคอีสาน หลายจังหวัดประสบกับอุทกภัยร้ายแรง พื้นที่วิจัยที่จังหวัดมหาสารคามก็เป็นพื้นที่หนึ่งที่ประสบกับภัยนี้ อุทกภัยที่ จ.มหาสารคามครั้งนี้ เป็นอุทกภัยที่รุนแรงที่สุดในรอบ 20 ปี ที่บ้านหนองลาย ซึ่งเป็นพื้นที่วิจัยปรากฏว่าประมาณร้อยละ 70 ของที่นาของหมู่บ้านถูกน้ำท่วมเป็นเวลาเกือบเดือน ชาวที่กำลังตั้งท้องเสียหายทั้งหมด เส้นทางเข้าหมู่บ้านถูกตัดขาดนานหลายสัปดาห์ ต้องใช้เรือพายจึงจะติดต่อกับภายนอกได้

บ้านหนองลาย เป็นหมู่บ้านซึ่งตั้งอยู่ในเขตชลประทานน้ำพอง-หนองหวาย ซึ่งเป็นพื้นที่รับน้ำชลประทานจากเขื่อนอุบลรัตน์ พื้นที่ของหมู่บ้านส่วนใหญ่มีลักษณะเป็นที่ราบลุ่มแอ่งกะทะ ทางทิศเหนือของหมู่บ้านจะเป็นที่ดอนและเป็นที่ตั้งบ้านเรือน มีครัวเรือนทั้งสิ้น 104 ครัวเรือน ประชากรส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทำนา โดยทำทั้งนาปี และนาปรัง อาชีพรองทำการประมง ทำปลาร้าและค้าขายปลาร้า เนื่องจากเป็นหมู่บ้านที่มีแหล่งน้ำอุดมสมบูรณ์ คือ มีทั้งลำห้วยและหนองน้ำขนาดใหญ่อยู่ใกล้หมู่บ้าน อุทกภัยที่เกิดขึ้นในช่วงปลายของฤดูฝน พ.ศ. 2545 ได้ส่งผลให้ที่นาของประชาชน 100 หลังคาเรือน (ร้อยละ 96 ของครัวเรือนทั้งหมด) ถูกน้ำท่วม ชาวเสียหายทั้งหมด คิดเป็นพื้นที่นาประมาณ 1,385 ไร่ จากพื้นที่หมู่บ้านรวม 1,884 ไร่ (ซึ่งรวมที่สาธารณะด้วย) และบ้านเรือนอีก 11 หลังคาถูกน้ำท่วมด้วย

อุทกภัยครั้งนี้มีผลต่อการดำรงชีวิตและจิตใจของชาวบ้านมาก เพราะความอยู่รอด และความหวังของชาวนาส่วนใหญ่ ขึ้นอยู่กับนา มีการลงทุนไปมากแล้ว เพราะระยะเวลาที่น้ำท่วมเป็นช่วงที่ข้าวเริ่มตั้งท้องแล้ว และดูท่าว่าจะได้ผลผลิตดีในปีนี้ ครัวเรือนส่วนใหญ่เมื่อเจอภาวะอุทกภัยจะมีความกังวลว่า จะมีข้าวที่ไหนกิน จะมีเงินจากไหนไปส่งหนี้ แต่อย่างไรก็ตาม ในที่สุดแล้ว ชาวนาบ้านหนองลายก็สามารถปรับตัวแก้ไขสถานการณ์ได้ และขณะนี้ เมื่อเริ่มฤดูนาปรัง ชาวนาทั้งหมดก็สามารถหาทุนมาทำการผลิตในฤดูเพาะปลูกถัดไปได้ ผู้วิจัยเห็นว่า ภาวะวิกฤตจากอุทกภัยครั้งนี้ จะทำให้เราสามารถทำความเข้าใจกับวิธีการปรับตัวของชาวนาได้เป็นอย่างดีว่า ในสภาพที่ชาวนาโดยทั่วไปไม่มีเงินออม และในยามปกติก็ต่างดำรงชีวิตในลักษณะที่มีนักวิชาการบางคนกล่าวว่า อยู่ในสภาพที่เหมือนกับคนที่จมน้ำจนปริ่มคอ นั้น ชาวนาทำอย่างไรจึงสามารถพาตนเองและครอบครัวรอดได้

บริบทชุมชนบ้านหนองลาย

บ้านหนองลายตั้งอยู่ในเขตจังหวัดมหาสารคาม โดยตั้งอยู่ห่างจากตัวอำเภอ 13 กิโลเมตร และอยู่ห่างจากตัวเมืองขอนแก่นเพียง 20 กิโลเมตร พื้นที่ตั้งหมู่บ้านมีลักษณะเป็นที่ราบลุ่มเป็นแอ่งกระทะ มีแหล่งน้ำธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์คือ หนองลาย แก่งอีโล้น และห้วยกุดบักลาย และยังมีคลองชลประทาน ซึ่งได้รับน้ำจากเขื่อนอุบลรัตน์ หล่อเลี้ยงพื้นที่นาส่วนใหญ่ของหมู่บ้านด้วย ปัจจุบัน บ้านหนองลายมีจำนวนประชากรทั้งสิ้น 583 คน 104 ครัวเรือน ครัวเรือนส่วนใหญ่คือจำนวน 102 ครัวเรือนทำนา แต่ครัวเรือนที่ระบุว่าทำนาเป็นอาชีพหลักมีเพียง 67 ครัวเรือน อาชีพหลักอื่นๆของครัวเรือนที่เหลือในหมู่บ้านคือ เลี้ยงสัตว์ (19 ครัวเรือน) ค้าขาย (6 ครัวเรือน) รับราชการ (2 ครัวเรือน) รับจ้าง (9 ครัวเรือน) และตัดเย็บเสื้อผ้า (1 ครัวเรือน) และเนื่องจากหมู่บ้านมีแหล่งน้ำที่อุดมสมบูรณ์ อาชีพรองที่สำคัญอย่างหนึ่งคือการทำประมง และการทำปลาร้าเพื่อขายและบริโภค นอกจากนี้ มีการปลูกต้นหอมในฤดูแล้งเพื่อขาย ส่วนพืชไร่อายุยาวเช่นปอ มันลำปะหลัง และอ้อย ไม่มีปลูกเนื่องจากไม่มีพื้นที่ดอน

หมู่บ้านหนองลายก่อตั้งมาตั้งแต่ พ.ศ. 2463 มีครัวเรือนในระยะแรก 28 ครัวเรือน ซึ่งแยกมาจากบ้านแบก สาเหตุที่แยกมาตั้งหมู่บ้านใหม่ ก็เพื่อให้มาอยู่ใกล้ที่ทำกิน ในระยะต่อมามีครัวเรือนที่เป็นสายญาติโยกย้ายมาจากจังหวัดอุบลราชธานีและร้อยเอ็ดมาตั้งบ้านเรือนอยู่ร่วมด้วยเนื่องจากเป็นพื้นที่ที่อุดมสมบูรณ์

การทำนาที่บ้านหนองลาย ทำได้ทั้งนาปีและนาปรัง มีครัวเรือนที่ทำทั้งนาปีและนาปรังรวม 102 ครัวเรือน (ร้อยละ 98 ของครัวเรือนทั้งหมด) การทำนาปี ส่วนใหญ่ปลูกข้าวเหนียว ซึ่งผลผลิตส่วนใหญ่จะใช้เพื่อการบริโภคในครอบครัว และมีการปลูกข้าวเจ้าเพื่อขายด้วย แต่การปลูกข้าวเจ้าในฤดูนาปี (ฤดูฝน) จะปลูกในปริมาณไม่มาก เพราะเน้นการปลูกข้าวเหนียวให้พอกินก่อนสำหรับการปลูกข้าวนาปรัง จะเป็นการปลูกข้าวเจ้าเป็นหลัก ในด้านพันธุ์ข้าว นั้นพบว่าพันธุ์ข้าวเหนียวนาปีที่นิยมปลูกคือ ข้าว กข. 6 และ กข. 8 ส่วนพันธุ์ข้าวเจ้านาปรังที่นิยมปลูกคือ ชัยนาท 1 สุพรรณ 1 กข. 23 และข้าวหอมมะลิ 05 การที่ครัวเรือนส่วนใหญ่ทำนาปลูกข้าวทั้งในฤดูแล้งและฤดูฝน และยังมีการปลูกหอมแบ่งในฤดูแล้งควบคู่ไปกับการทำนาปรัง รวมทั้งการจับปลาและทำปลาร้า ทำให้สมาชิกในครัวเรือนที่ทำเกษตรกรรมเป็นหลักล้วนมีงานทำตลอดทั้งปีในไร่นา แต่ก็จะมีสมาชิกบางส่วนในครัวเรือนที่ไม่ทำเกษตรกรรม ที่ประกอบอาชีพอื่นๆด้วย เช่น การไปรับจ้างต่างถิ่นระยะยาว (ที่หมู่บ้านนี้นิยมไปทำงานสวนปาล์มในภาคใต้) ค้าขาย เป็นต้น

การปรับตัวเมื่อประสบอุทกภัย

ดังได้กล่าวมาแล้วในตอนต้น อุทกภัยที่เกิดขึ้นในช่วงเดือนกันยายน-ตุลาคม พ.ศ. 2545 เป็นอุทกภัยที่ร้ายแรงที่สุดที่ชาวบ้านเคยประสบมาในรอบ 20 ปี ชาวนาปีในพื้นที่นาประมาณร้อยละ 70 ของหมู่บ้านที่กำลังตั้งท้องออกรวงเสียหายทั้งหมด ซึ่งหมายถึงว่า ชาวนาเหล่านี้ได้สูญเสียเงินที่ลงทุนไปในการปลูกข้าว (ประมาณ 527 บาทต่อไร่) และไม่มีข้าวที่เตรียมปลูกไว้เพื่อการบริโภค ดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ชาวบ้านหนองลายร้อยละ 98 ทำนาทั้งในฤดูฝนและฤดูแล้ง โดยผลผลิตจากการทำนาในฤดูฝนจะใช้เพื่อการบริโภคเป็นหลัก โดยทั่วไปชาวนาจะขายผลผลิตส่วนหนึ่งทันทีหลังจากการเก็บเกี่ยว เพื่อใช้หนี้ที่เกิดจากการทำนา เช่นค่าปุ๋ย ค่าแรงเก็บเกี่ยวและสีข้าวจากรวง และหลังจากนั้น อาจมีการขายข้าวบ้างในยามจำเป็นที่ต้องใช้เงิน ซึ่งรวมถึงการใช้เงินลงทุนในการเพาะปลูกครั้งต่อไปในฤดูนาปรังด้วย ส่วนใหญ่ การทำนาปีในฤดูฝนจะใช้วิธีการทำนาดำ ซึ่งจะเริ่มเตรียมไถนาเพื่อเพาะกล้าข้าวตั้งแต่เดือนมิถุนายน และเริ่มดำนาในเดือนมิถุนายน โดยอาศัยน้ำจากคลองชลประทานและน้ำฝน และสามารถเก็บเกี่ยวข้าวได้ในเดือนพฤศจิกายน พอถึงเดือนมกราคม ชาวนาก็จะหว่านข้าวเพื่อทำนาปรัง และเก็บเกี่ยวในเดือนพฤษภาคม การทำนาปรังจะนิยมใช้การทำนาหว่าน และต้องมีการดูแลแปลงนาอย่างดี ทั้งในเรื่องระดับน้ำ แมลง สัตว์รบกวนต่างๆ และโรคพืช ถ้าไม่ดูแลให้ดีผลผลิตข้าวจะเสียหาย ไม่คุ้มกับการลงทุน

อุทกภัย พ.ศ. 2545 เกิดขึ้นในเดือนกันยายนถึงเดือนตุลาคม เป็นช่วงที่ชาวนาปีที่ดำไว้อยู่ในระยะตั้งท้องออกรวง การสูญเสียผลผลิตครั้งนี้ จึงหมายถึงการสูญเสียทั้งข้าวที่ปรกติจะมีไว้ใช้บริโภคตลอดปี และไม่มีพันธุ์ข้าวปลูกสำหรับฤดูนาปีถัดไปด้วย นอกจากนี้ เงินหมุนเวียนสำหรับการทำนาปรังส่วนหนึ่งจะได้มาจากการขายข้าวนาปีด้วย (ส่วนที่เหลือจะได้จากการรับจ้างหรือการประกอบอาชีพอื่นผสมกันไป รวมทั้งอาจได้มาจากสมาชิกในครัวเรือนที่อพยพไปทำงานต่างถิ่นด้วย) การปรับตัวในภาวะวิกฤตของชาวนาจึงเป็นประเด็นที่น่าจะได้รับความสนใจมากขึ้น

จากการวิเคราะห์ข้อมูลจากการสำรวจและสัมภาษณ์เชิงลึกสามารถสรุปได้ว่า แบบแผนการปรับตัวของชาวบ้านหนองลายในภาวะวิกฤติพอสรุปได้ดังต่อไปนี้

1. การนำแรงงานและทักษะที่มีอยู่ไปใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติที่เปลี่ยนไป โดยยังอิงอยู่กับภาคการเกษตร กิจกรรมที่สำคัญคือการทำประมง

อุทกภัยทำให้ข้าวในนาเสียหาย แต่อุทกภัยก็สร้างโอกาสใหม่ คือการจับปลาตามแม่น้ำหนองน้ำที่มีน้ำเอ่อท่วม รวมทั้งตามทุ่งนาที่มีน้ำท่วม ปรกติในยามน้ำหลากเช่นนี้จะมีปลามากมายตามธรรมชาติอยู่แล้ว แต่ชาวบ้านหนองลายส่วนหนึ่งเล่าว่า มีปลามากกว่าปรกติและปลาตัว

โต เนื่องจากน้ำได้ท่วมบ่อเลี้ยงปลา ทำให้ปลาเลี้ยงจากที่อื่นว่ายมาตามกระแสน้ำด้วย ครั้วเรือนที่ออกไปจับปลา มีทั้งพวกที่ทำประมงเป็นอาชีพอยู่แล้ว และมีเรือและอุปกรณ์จับปลาพร้อมอยู่แล้ว และยังมีพวกที่หันมาหาปลาโดยมีอุปกรณ์ง่าย ๆ จับปลาตามริมฝั่ง ด้วยเบ็ดและตาข่าย นอกจากนี้ ยังมีครั้วเรือนที่ลงทุนซื้อเรือใหม่รวม 16 ครั้วเรือน ลงทุนซื้อเรือลำละ 3,000 บาท

“การจับปลาโดยใช้เรือทำให้ไปจับปลาได้ไกลๆ ในที่น้ำลึกจะมีปลาตัวใหญ่มาก ส่วนใหญ่จะออกไปกางดาง (ตาข่ายดักปลา) ตอนบ่าย พอตอนตี 2 ถึง 6 โมงเช้าก็ไปเก็บกู่ดาง การวางดางก็ใช้วิธียึดกับต้นไม้หรือกิ่งไม้ที่สามารถยึดดางไว้ได้ พอยึดได้ข้างหนึ่ง ก็กางดางไปตามน้ำหรือทวนน้ำก็ได้ ปลาที่จับได้ก็มี ปลาหลด ปลากะแยง ปลาช่อน ปลานิล ปลาไน ปลาดูเพียน พอกู่ดางได้ ก็เอาไปให้แม่บ้านและสมาชิกที่บ้านปลดปลาจากดาง ส่วนใหญ่ช่วงน้ำท่วมพวกเราจะออกจับปลาทุกวัน”

ปลาที่จับได้ จะนำไปขายที่ตลาดที่ตัวอำเภอ ซึ่งอยู่ห่างจากหมู่บ้านประมาณ 13 กิโลเมตร หรือนำไปแปรรูปเป็นปลาแห้ง และปลาร้า ทั้งปลาแห้งและปลาร้าสามารถเก็บไว้ได้นาน สำหรับการบริโภค ขาย และแลกเปลี่ยนข้าว

“ถ้าจับปลาได้ตัวโตมาก และยังไม่ตาย ก็จะรับนำปลาสดไปขายที่ตลาดที่อำเภอ ปลาที่ไปขายมีพวกปลากะแยง กิโลละ 40-50 บาท ปลาหลดกิโลละ 80 บาท ปลาช่อนกิโลละ 50 บาท ถ้าปลาช่อนตัวโตตาย ก็จะทำเป็นปลาช่อนหมักเกลือ ขายกิโลละ 30-40 บาท ถ้าปลาตัวเล็ก ก็เอามาทำปลาร้าไว้ เอาไว้ขายหรือแลกข้าวเปลือก”

ผู้ที่มีเรือสามารถจับปลาขายได้รายได้เฉลี่ยประมาณวันละ 600 บาท (ต่ำสุด 300 บาท สูงสุด 1,000 บาท) ตลอดระยะเวลา 2 เดือนที่น้ำท่วม มีรายได้เฉลี่ยประมาณ 30,000 – 35,000 บาท ในระยะเวลาประมาณ 2 เดือน และยังมีรายได้จากการทำปลาร้าขาย ซึ่งครั้วเรือนที่มีเรือสามารถสร้างรายได้จากการทำปลาร้าขาย (จากการจับปลาในช่วงน้ำท่วมเป็นเวลา 2 เดือน) ประมาณ 16,000 บาท นับเป็นรายได้ที่ดีทีเดียว แต่ก็ได้มาจากการทำานหนัก

อย่างไรก็ตาม มีบางครั้วเรือนที่ลงทุนซื้อเรือและตาข่ายจับปลา ด้วยความหวังว่าจะหาเงินจากการจับปลาและการทำปลาร้าขายได้มาก แต่ผลไม่เป็นไปตามที่คาดหมายไว้ เช่น กรณี

หนึ่ง ลงทุนซื้อเรือ 3,000 บาท แต่จับปลาทำปลาร้าได้เพียง 2 โถง (โถงละ 800 บาท) เท่านั้น แต่ตัวเขาเองก็ไม่ได้เสียขายเงินที่ลงทุนไป เพราะคิดว่าจะสามารถเก็บเรือและตาข่ายไว้ใช้ได้อีกนาน

2. การใช้ภูมิความรู้ที่มีอยู่ในการแปรรูปผลผลิต

การแปรรูปปลานับเป็นภูมิปัญญาที่สำคัญของชาวอีสานมาช้านาน ชาวอีสานสามารถแปรรูปปลาเป็นอาหารได้หลายอย่างทำให้มีรสชาติหลากหลายไม่น่าเบื่อ เช่น ปลาร้า ปลาสาม ปลาแห้ง ปลาแดดเดียว และทำให้ปลาที่จับได้สามารถเก็บไว้บริโภคหรือขายได้เป็นระยะเวลานาน ทำให้ไม่ต้องรีบขายจนราคาตกและไม่มีข้อต่อรองกับพ่อค้า สำหรับบ้านหนองลายนั้น เนื่องจากมีภูมิเวศที่อยู่ใกล้แหล่งน้ำที่อุดมสมบูรณ์ จึงมีการสะสมภูมิปัญญาด้านการแปรรูปปลาอย่างต่อเนื่อง มีการทำปลาร้า ปลาแห้ง ปลาสามออกขายและแลกข้าวมานาน จนมีเครือข่ายการค้าและแลกเปลี่ยนปลาร้าอยู่อย่างกว้างขวาง และมีผู้ทำอาชีพค้าปลาร้าเป็นอาชีพหลักและอาชีพรองหลายราย บางครั้ง ปลาที่จับได้ไม่พอกับการขาย ผู้ที่ค้าปลาร้าเป็นอาชีพหลักก็ถึงกับมีการไปรับหัวปลาร้าจากจังหวัดกาฬสินธุ์ มาผสมกับปลาร้าที่ทำขึ้นในหมู่บ้าน

3. การทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจอย่างหลากหลาย

3.1 การค้าขาย

3.1.1 การค้าขายปลาร้า

จากการที่ในช่วงน้ำท่วมมีการจับปลาได้มาก ประกอบกับบ้านหนองลายก็เป็นหมู่บ้านที่มีการจับปลา การทำปลาร้า และการค้าขายปลาร้ามามากแต่เดิม ทำให้เมื่อประสบกับภาวะวิกฤต ชาวบ้านส่วนหนึ่งจึงหันไปอิงกับทักษะด้านอาชีพเดิมที่สะสมมาของชุมชน โดยทั่วไปครัวเรือนที่จับปลารายย่อยๆ ก็มักจะเอาปลาเล็กปลาน้อยมาหมักปลาร้าไว้เพื่อเก็บไว้บริโภค ถ้ามีมากก็จะขายให้แก่ผู้ที่ทำอาชีพค้าขายปลาร้า หรือขายให้กับผู้ที่ออกไปค้าขายในตลาด บางทีถ้ามีญาติพี่น้องที่ออกไปค้าขายก็จะใช้วิธี "ฝากไปขาย" จึงเห็นได้ว่า ไม่ใช่ทุกครัวเรือนที่มีการจับปลาและทำปลาร้า จะมีอาชีพค้าขายปลาร้า ทั้งนี้เนื่องจากผู้ที่ออกไปจับปลาก็มักมีงานเต็มมือ ไม่มีเวลาที่จะไปขายปลาร้า

สำหรับผู้ประกอบอาชีพค้าขายปลาร้านั้น มักจะไปกันเป็นกลุ่ม โดยนัดหมายเวลาไปด้วยกัน และเหมารถไปโดยช่วยกันออกค่าใช้จ่ายในการเหมารถ การออกไปขายแต่ละครั้งจะใช้เวลา 1-2 อาทิตย์ นำปลาร้าไปประมาณ 10-20 ปีนต่อคน ออกไปเป็นกลุ่มๆ ละประมาณ 7-8 คน เสียค่ารถคนละประมาณ 500 บาท ไปตามต่างจังหวัด เช่น ขอนแก่น กาฬสินธุ์ อุดรธานี ร้อยเอ็ด

โดยเลือกเขตที่ไม่มีแหล่งหาปลา และลงขายหมู่บ้านละ 1 คน การขายจะขายเป็นเงินสด หรือ แลกเป็นข้าว ถ้าขายเป็นเงิน จะขายปลาร้าในราคา กิโลกรัมละ 20 บาท ถ้าแลกเป็นข้าว จะมี ตะกร้าไว้ตวงข้าว ที่ชาวบ้านเรียกว่า “เปาะ” ปลาร้า 1 กิโลกรัมจะแลกข้าวได้ 2 เปาะ หรือปลาร้า 2 กิโลกรัมต่อข้าวเปลือก 2 ถุงปุย หรือปลาร้า 1 ปี๊บต่อข้าวเปลือก 3 ถุงปุย

การนำปลาร้าไปแลกข้าวของบ้านหนองลายทำกันมานานแล้ว เนื่องจากหมู่บ้านนี้มัก ประสบกับปัญหาน้ำท่วมข้าวเสียหายอยู่เป็นระยะ เพราะที่นาอยู่ในที่ลุ่ม นานเข้าก็พัฒนามาเป็น อาชีพ ในช่วงน้ำท่วม คนที่ปรกติมิได้ออกไปขายปลาร้าหรือไปแลกข้าวก็จะร่วมติดกลุ่มไปด้วย ชาวบ้านบอกว่า การไปแลกข้าวนั้น แรกๆก็อาย แต่ทำไปหลายครั้งเข้าก็ชินไปเอง เมื่อถามถึงวิธีการไปแลกหรือขายปลาร้า ชาวบ้านเล่าว่า

“อุปกรณ์ที่เอาไป ก็มีไม้คานหามปี๊บปลาร้า ถังน้ำหนึ่งคู่ ถุงปุยเปล่าใส่ข้าว และเปาะ ตวงข้าว พอลงเดินเข้าหมู่บ้านแล้ว ตอนแรกก็ถามสารทุกข์สุกดิบก่อนว่า “อยู่สบาย ดีปะ” “มาเด้อมาเอาของฝาก มาเบิงปลาแดกน้ำเน ได้ปลาแดกมา” บางทีก็เป็นคำ พุดขอแลกเปลี่ยนข้าว “มาขอข้าวไปกิน น้ำท่วมข้าว บ่มีข้าวกิน ถ้าได้ข้าวเปลือกก็ จะขอไปเฮ็ดแนว (ทำพันธุ์) ถ้าข้าวสารก็จะเอาไปกินสับมือไป” “แลกต่างขอ บ่มีข้าว กิน จิงมาให้เห็นหน้า” แบบนี้แหละ”

นอกจากนี้ ในการเข้าไปตามหมู่บ้านเพื่อขอแลกข้าว บางทีก็จะไปขออนุญาตผู้ใหญ่บ้าน ให้ประกาศบอกชาวบ้านว่ามีชาวบ้านจากบ้านหนองลายเอาปลาร้ามาแลกข้าว ข้าวที่ได้จากการ แลกนั้น ถ้ามีข้าวพอกินแล้วก็จะขายออกไป

3.1.2 การรับซื้อผลผลิตไปขายในตลาด

ครัวเรือนที่รับซื้อผลผลิตไปขายที่ตลาดมี 2 ครัวเรือน ครัวเรือนหนึ่งรับซื้อผักและปลาไป ขายส่งที่ตลาด อีกครัวเรือนหนึ่งรับซื้อไข่ไปขายปลีกที่ตลาด ทั้ง 2 ครัวเรือนนี้แม้จะทำอาชีพค้า ขาย แต่ก็ยังทำนาทุกปี และมีการจับปลาด้วย

ครัวเรือนที่รับซื้อผักไปขายส่งที่ตลาดอำเภอ ทำกิจการนี้ 2 คนคือสามีและภรรยา รับซื้อ ผักประเภทผักบุ้ง แฉ่งลัก มะเขือ ผักบุ้ง บวบ จากบ้านหนองลายและอีกหมู่บ้านหนึ่งที่ตั้งอยู่ใกล้ๆ กัน ไปขายที่ตลาดเช้าที่ตัวอำเภอ ในเดือนที่มีปลามาก ก็จะรับปลาไปขายด้วย การขายเป็นการ ขายส่งให้แก่พ่อค้าแม่ค้ารายย่อย ออกเดินทางจากหมู่บ้านประมาณ 23.00-24.00 น. เดินทาง